

מאמרים

זכר צדיק לברכה? הרהורים וערעורים על אופני הבניית זכר גדולי התורה החרדיים

יוחאי חקק*

תקציר. בעשור האחרון משגשגת כתיבה חינוכית חרדית העוסקת בחינוך ילדים ובני נוער במיוחד. אחת השאלות העולות ברבים מספרים אלה היא האופן בו נכון לתאר ולהציג את גדולי התורה מהדורות הקודמים, כלומר מה צריך לזכור ולהזכיר בנוגע אליהם, ומה והאם ראוי לשכוח ולהשכיח. רבים מהכותבים מבקרים את אופני הכתיבה שהיו נהוגים עד כה ושנטו להציג את גדולי התורה כ"על אנושיים" וכנעדרי חולשות, ותובעים משיקולים חינוכיים לשנות את אופן ייצוגם. במאמר הנוכחי אציע הסבר למגמה זו באמצעות שימוש במודל התאורטי של מרי דגלס ל"תרבות המובלעת". מודל זה יסייע בבחינת הנסיבות החברתיות הנוכחיות של החברה החרדית בארץ ישראל המהוות רקע לדרישה ליצור שינוי באופני ייצוגם של גדולי התורה מהדורות הקודמים, ובניתוח הקשיים ביצירת ייצוגים היסטוריים מהימנים יותר.

בשנת 2002 יצא לאור ספרו של הרב נתן קמינצקי *Making of a Godol*. שמו של הספר מעיד על התפיסה כי גם "גדולי התורה" לא באו לעולם "גדולים", אלא היה עליהם לעבור תהליך ארוך של התמודדות עם קשיים וחולשות אנוש. הספר מציג את עובדות החיים של גדולי התורה מהדורות הקודמים, אך מה שמייחד אותו הוא העיסוק בפרטים ובשאלות שבספרות החרדית הרווחת נתפסו בדרך כלל כלא ראויים לדיון. הספר חולל סערה ובתוך זמן קצר הוחרם; גדולי התורה בישראל, ובראשם הרב יוסף שלום אלישיב, דרשו מהמחבר להפסיק את הפצתו.¹ כך נכתב על הספר במכתב ההחרמה שנחתם על-ידי גדולי הרבנים הליטאיים בארץ:

* The Department of Sociology, London School of Economics and Political Science

המחבר מודה לפרופ' מרדכי ברויאזר ז"ל, לד"ר עמוס גולדברג, לשלמה טיקוצינסקי ולשני הקוראים האנונימיים של סוציולוגיה ישראלית שקראו את המאמר בגרסאותיו השונות, העירו הערות חשובות וסייעו בגיבושו ובשיפורו. תודה מיוחדת לבימאי רון עופר שהעבודה עמו הובילה לכיווני מחקר חדשים.

1 שמו של הספר מעלה גם קונוטציות ביקורתיות, כאילו מדובר כאן בדהיקונסטרוקציה של האופן בו חברה מייצרת את גדוליה. בעקבות החרמת ספרו כתב הרב קמינצקי (Kamenetsky, 2003) ספר נוסף, אנטומיה של חרם (*Anatomy of a ban*), ובו הוא מנתח את השתלשלות המאורעות שהובילו להחרמת ספרו. גם שמו של ספר זה מלמד על מבט ביקורתי, רפלקסיבי, המציב סימני שאלה ביחס לנושאים שעל-פי רוב אין מקובל לעסוק בהם כלל, ובמקרה זה מדובר ב"דעת התורה" של גדולי התורה.

הוא מלא דברי השפלה חמורים, דברי זלזול, ביזיון והוצאת שם רע על כמה מגדולי רבותינו הקדושים מאורי ישראל מדורות האחרונים. הלא המה ראשונים כמלאכים, אשר מפייהם חיים כל בית ישראל, ומבאר תורתם אנו שותים בצימאון, וגודל מעלתם והדר כבודם וקדושתם מושרשים בלבבו של כל יהודי ירא ד'. וזאת אשר 'בוך' (book) זה בא לבטל עלידי הטלת דופי, ודברי ביזיון, ומשפיל הדר כבודם, שהוא כבוד השם יתברך וכבוד תורתנו הקדושה...²

מכתב ההחרמה עשוי לעורר את הרושם שמדובר בכתב השמצה, אולם המציאות מורכבת יותר. הרב נתן קמינצקי הוא בנו של הרב יעקב קמינצקי, מי שבעצמו נחשב לאחד מגדולי התורה הליטאיים במאה ה-20 ועמד בראש ישיבת "תורה ודעת" בנייר-יוק. כתיבתו על אודות הרבנים החרדיים מבטאת הערכה רבה אליהם, אך מידת החופש שבה הרשה לעצמו לדון בהיבטים שונים בחייהם חרגה מהמקובל.³ נראה כי הסוגיה המשמעותית ביותר שהספר העלה נוגעת לאופן שבו מקובל ומותר לייצג את דמותם ההיסטורית של גדולי התורה והרבנים מהדורות הקודמים: מה מותר לכתוב ובדרך זו גם להזכיר ולזכור על אודותיהם, ומה לעומת זאת ראוי להשמיט ולשכוח. הרב קמינצקי אינו היחיד שהעלה סוגיה זו בעשור האחרון, אלא הוא מצטרף לשורה ארוכה של אנשי חינוך ורבנים ליטאיים וחסידיים המעלים תהיות ומשמיעים ביקורת נוקבת וחד משמעית ביחס להבניית הזיכרון ואופני הייצוג של גדולי התורה מהדורות הקודמים שהיו נהוגים עד כה.⁴ במאמר הנוכחי אבקש להציג את האופן שבו היה מקובל לתאר את גדולי התורה עד כה ולברר את הסיבות לכך, כלומר מה מותר ומה אסור לזכור ביחס אליהם ומדוע. כמו כן, אבחן את הגורמים לתביעות המתגברות ליצירת אופני ייצוג וזיכרון אחרים ביחס ל"גדולים", ואנסה לברר האם ביכולתם ליצור אופני ייצוג וזיכרון אלטרנטיביים.

מאמר זה הוא המשך לעבודת שדה שעשיתי בכמה ישיבות ליטאיות, ובמיוחד בישיבה ליטאית אחת קטנה (חזק, 2005) כחלק מעבודת דוקטורט שבחנה הבניה של זהויות גבריות במספר זירות מפתח (חזק, 2006). באותו מחקר ניתחתי גם ספרות חינוכית המיועדת לבני נוער וכן להוריהם ולמחנכיהם. כוחה של ספרות זו טמון בהיותה מאסף של מקורות המרכזיים לחינוכו של כל בחור ישיבה ונער חרדי, ממנה ניתן ללמוד על השיח החינוכי החרדי הרווח.

2 מכתב ההחרמה פורסם ביתר גאון, המוזהה עם הציבור הליטאי. תצלום שלו מופיע בנספח לספרו של קמינצקי אנטומיה של חרם (Kamenetsky, 2002), שם מופיעים מסמכים רבים נוספים הקשורים לפרשה.

3 סביר שהרב קמינצקי היה מודע לעובדה זו, וייתכן כי זו לפחות אחת הסיבות לבחירתו לכתוב את ספרו באנגלית. אף שהמדורה הראשונה כללה רק עותקים מועטים, הידיעות על התכנים שהיא כוללת עשו להן כנפיים והספר הובא לבחינתם של מספר רבנים בעלי שם בישראל. בעקבות עמדתם של הרבנים בישראל הצטרפו להחרמת הספר גם רבנים חרדיים מרכזיים ביהדות ארצות-הברית. בשנת 2005 המחבר הוציא לאור גרסה חדשה ומתוקנת של ספרו, לאחר שצנזר חלקים שנתפסו כבעייתיים בגרסה הקודמת, אך בשנת 2006 הוחרמה גם הגרסה החדשה בטענה כי חלקים מרכזיים בספר נותרו בעייתיים.

4 ספרו של הרב קמינצקי אינו ראשון הספרים החרדיים שהוחרמו משום שנתפסו כפוגעים באדם כזה או אחר, אך בחרתי להתמקד בו משום שהוא מהווה מקרה מבחן מצוין לרגישויות הכרוכות בנושא.

אל רבים מהספרים התוודעתי דרך המלצותיהם של בחורי ישיבות, ואילו אל אחרים דרך חיפוש בחנויות ספרים. בחלק מהמקרים גם ראיינתי את המחברים. ספרות זו היא מרכזית לדיון הנוכחי ובמסגרתו אציג קטעים מתוכה ואתחם. את הדיון בנושא מובילים רבנים ליטאיים, אולם בשנים האחרונות מצטרפים אליהם גם כותבים מזרמים חרדיים נוספים.

נשירה, סמכות ותרבות המובלעת

בניתוח הקולות המערערים על אופני ייצוגם של "גדולי התורה" בספרות החינוכית איעזר במודל התאורטי של "תרבות המובלעת", שפותח על-ידי האנתרופולוגית מרי דגלס. על-פי מודל זה, המובלעת היא אחד משלושה אבות-טיפוס (ideal types) של מבנים חברתיים. השניים האחרים הם חברת היררכיה וחברה אינדיווידואליסטית (Douglas, 1993). דגלס מדגישה בעבודתה את הקשר בין המבנה החברתי לבין הקוסמולוגיה, התרבות והערכים של כל אחת מהחברות.⁵ במקרה של המובלעת מדובר בקהילה הבוחרת לפרוש מהחברה המרכזית, ועל רקע זה מאבדת במידה רבה את הנגישות אל משאבי השלטון. היא אינה מסוגלת להשתמש במשאבי השלטון המרכזי וברשויותיו על מנת לכפות את כלליה על חברי המובלעת מחד, ואינה מסוגלת להתחרות בתגמולים ובמשאבים המצויים בידי החברה המרכזית ומוסדות השלטון שלה מאידך. על כן, לפי דגלס, האיום המרכזי על המובלעת הוא נשירת חברים ממנה אל החברה המרכזית, והיא משקיעה מאמצים אדירים על מנת למנוע אותה.

במקום להיעזר במנגנוני האכיפה של השלטון המרכזי על מנת להשפיע על חבריה, המובלעת עושה שימוש אינטנסיבי בשיח מוסרי המבחין בין ה"חוץ", המוצג כמאיים, כחשך וכשלילי, לבין ה"פנים", המוצג כמואר, כטהור וכחיובי. גם הבניית הזיכרון האופיינית למובלעת נועדה לחזק את הגבולות שבין ה"פנים" ל"חוץ", והיא מדגישה במיוחד את מאמצי ה"חוץ" לרדוף ולהשמיד אותה (Douglas, 1986, p. 80). דרך נוספת למניעת נשירה, על-פי דגלס, היא באמצעות הדגשת השוויון בין חברי המובלעת ויצירה של מעין חברה אוטופית ב"עולם הזה". בחברה מסוג זה רצונותיהם וצורכיהם העמוקים, כלומר הרוחניים, של כל חברי הקהילה, אמורים למצוא מענה מלא. באופן זה ה"חוץ" מתואר כנחלק בין עושים לנעשקים, וה"פנים" כשוויוני ומכבד (Douglas, 1993). במובלעת קיימים אמנם בעלי סמכות, אך אלה בעלי סמכות רוחנית שניחנו בכריזמה דתית, והם אינם אמורים להפיק רווח חומרי-אישי ממעמדם. במקרה של החברה החרדית, בעלי הסמכות הם "גדולי התורה". אלה אמורים ליכות במעמדם על בסיס הקפדתם היתירה בקיום המצוות ובצמצום הממדים הגשמיים בחיים, כמו גם דרך הישגים מריטוקרטיים בלימוד כתבי הקודש (סיון, אלמונד ואפלבי, 2004).

5 התאוריה של דגלס בדבר הקשר שבין קוסמולוגיה למבנה חברתי יושמה על קהילות יהודיות גם בעבודתו של ניסן רובין (1997, עמ' 77-83) ובמאמרם של רובין וקוסמן (1997, Rubin & Kosman), אולם שם מדובר בקהילות יהודיות בתקופת חז"ל ואף לפנייה, וביחסן לשאלות גוף ונפש, ושכר בעולם הזה והבא.

כתיבה היסטורית והדת היהודית

על מנת להבין את הרקע לדרישה לאפשר תיאור היסטורי שונה של "גדולי התורה" החרדיים ראוי לבחון את יחסה של היהדות, והחברה החרדית כאחד מענפיה, אל עצם העיסוק בכתיבת היסטוריה. במשך מאות רבות של שנים התייחסה היהדות בזלזול רב לעיסוק זה, ועל-פי רוב היא נעדרת כתיבה היסטורית (ירושלמי, תשמ"ח). הקב"ה אמנם נגלה לעם ישראל דרך פעולותיו במהלך ההיסטוריה, למשל הוצאת ישראל ממצרים, ועל כן זיכרון העבר והציוריו לזכרו היו תמיד גורמים מרכזיים בהתנסות ובזהות היהודית. עם זאת ההיסטוריון לא היה זה שהופקד עליהם. מרכיבי העבר הראויים להיזכר הם מעשי התערבותו של האל ותגובותיהם החיוביות והשליליות של בני האדם. הקב"ה הוא למעשה גיבורה האמיתי של אותה היסטוריה (ירושלמי, תשמ"ח). גרינפילד (2004, עמ' 89) דנה בחברות מסורתיות אשר "מתאפיינות בכך שהן מניחות כי רצונו הנצחי של אלוהים... ולכן גם האמת האפשרית היחידה, מתגלה רק בקטגוריות קבועות שאינן משתנות לעולם". מכאן, לדבריה, שהקבוע הוא האלוהי בעוד כל מה שנתון לשינוי ולכן גם לסופיות איננו יכול להיות אלוהי, ובהכרח גם איננו אמיתי. במונחים אלה, חקר ההיסטוריה הוא למעשה חקר כל מה שאיננו אמיתי, ומכאן שאין בו כל צורך.

השינוי הממשי בכתיבה ההיסטורית התרחש רק עם העידן המודרני לאחר שהשפעות משכיליות חלחלו אל החברה היהודית-מסורתית (קרלינסקי, 1998, עמ' 99). בעקבות השפעות אלה התפתחה כתיבה היסטורית אורתודוקסית או "היסטוריוגרפיה אורתודוקסית", כפי שהיא מכונה על-ידי חוקריה (אסף, 2006, עמ' 25; ברטל, 1984, 1998). לטענת אסף, כתיבה זו אינה שונה בהרבה מענפים אחרים של "היסטוריה מגמתית-אידאולוגית" או של כל היסטוריה "מטעם". המאפיין סוג כתיבה זה הוא –

'סדר יום' מגייס, שמבקש לקדם תובנות, פרשנויות או ערכים מסוימים, ולווסת, בשיטות מגוונות, את יכולתו של היריב או המתחרה להשמיע את קולו בהגינות. חקר האמת או שחזור העבר 'כפי שהיה' אינם נתפסים בספרות זו כתכלית לעצמה, שהיא מנותקת מערכים חשובים אחרים, אלא ככלי נוסף לקידום סדר יום ולמאבק במתחרים (אסף, 2006, עמ' 25-26).

אחד הז'אנרים היהודיים המקוריים שמהווים בכל זאת סוג של כתיבה היסטורית הם ספרי "שלשלת הקבלה". ז'אנר זה נוצר כתגובה לשוללים את התורה שבעל פה, והוא נועד להוכיח את רציפותה ממועד הר סיני ואילך וכן לשמש כאסמכתא לקביעת הלכה בהווה. סופריו של ז'אנר זה לא ביקשו לכתוב את ההיסטוריה היהודית, אלא ליצור רשימות של אישים שקיבלו את התורה בשלשלת בלתי נפסקת, ובכך להוכיח את רציפותה ואת תקפותה ממעמד הר סיני ועד ימיהם. ספרות זו הייתה בעלת צביון ביוגרפי והיא שימשה כאחת מנקודות האחיזה להתפתחות כתיבה ביוגרפית מודרנית יותר, תחילה בחברה היהודית מסורתית ובהמשך בחברה החרדית (קרלינסקי, 1998, עמ' 121). ברויאר (תשס"ד, עמ' 81) מתאר את תפיחתו של ארון הספרים המסורתי והחרדי ששינה את פניו בדורות האחרונים. בין הענפים החדשים הוא מונה את הכתיבה על אודות חייהם של חכמי ישראל, רבנים מנהיגים וראשי ישיבות. "ענף

זה של הספרות החרדית צמח בתחילה בחוגי החסידים, שם נודע בשם 'שבחי צדיקים', ובמשך הזמן קנה לו שביטה גם בציבור ה"מתנגדים" הליטאי. סיפור חייהם של ראשי הישיבות המפורסמים מוגש כמזון רוחני חשוב, שנהנים ממנו צעירים וזקנים, אנשים ונשים.⁶ כמו סוגים אחרים של כתיבה היסטורית חרדית, גם לסוג זה יש מאפיינים ומטרות השונים מכתביה ביוגרפית שאינה חרדית. לכתביה זו אין חשיבות כשלעצמה, שהרי אין מקום ללמוד מבחינת ההיסטוריה בכלים סוציולוגיים, פסיכולוגיים או אחרים, ולהסיק ממנה מסקנות רלוונטיות להווה. לעומת זאת לכתביה ההיסטורית יש בראש ובראשונה מטרות חינוכיות וכל מה שאינו משרתן או נתפס כחותר תחתן אינו מוצא את מקומו בתוך הטקסט, אלא הוא מועלם ומושתק. נראה כי נטיית ההשתקה וההסתרה חזקות במיוחד בכתביה החסידית (אסף, 2006), אבל היא קיימת במידה רבה גם בכתביה הליטאית (אסף, 2006, עמ' 24, הערה 15).

'דעת התורה' של 'גדולי התורה'

הבנת הקולות המערערים על אופני ייצוגם של "גדולי התורה" החרדיים מחייבת גם לבחון את התהליכים החברתיים הרחבים שעמדו בבסיסם. העידן המודרני, על השינויים הטכנולוגיים והזעזועים הפוליטיים שנלוו אליו, הביא גם לשינויים דמוגרפיים בחברה היהודית-מסורתית, ובראשם מעבר המוני מהעיירות לערים הגדולות, וממזרח למערבה של אירופה, לארצות הברית ולשאר ארצות ההגירה, שבעקבותיהם התערערה הנאמנות למסורת. במיוחד נחלשה הזיקה למסורות הפרטיקולריות של החברה הדתית-מסורתית בכלל ושל המגזר החסידי בפרט. על-פי רוב, הדור השני למהגרים כבר ביטא את המגמה האקומנית, כלומר התאחדות סביב הזהות החרדית המשותפת. היה זה פתרון "לכל אלה שביקשו להישאר נאמנים לדת ולמסורת המזרח-אירופית הכוללת ושקיבלה ביטוי כה ברור בתנועת אגודת ישראל" (פרידמן, 1991, עמ' 146).

חשיבותה של הזהות החרדית המאוחדת והמשותפת רק התחזקה נוכח המפגש המאיים עם הציונות, ויותר מכך נוכח השמדת רובה של יהדות מזרח אירופה בשואה וחורבנו של עולם התורה בעקבות זאת. בראש אגודת ישראל, שאיחדה את רוב חלקיה של היהדות החרדית, ניצבה "מועצת גדולי התורה", שחבריה היו אמורים לבטא את "דעת התורה". המושג "דעת תורה" משקף את התפיסה לפיה על גדולי התורה "שורה השכינה", והם נהנים מתכונה אישית סגולית (כריזמה), המקנה לדעותיהם ולהוראותיהם תוקף מעבר לכל שיקול הגיוני של בני תמותה רגילים (פרידמן, 1991, עמ' 105). עם זאת, פרידמן מציין כי הנחות אלה אינן זרות לגמרי לחברה היהודית המסורתית, אך הוא מסייג:

6 דעות הרבנים חלוקות בנוגע לז'אנר זה. מדברי קמינצקי (Kamenetsky, 2002, pp. 10–15), עולה כי בעוד שרבנים לא מעטים התנגדו לכתביה ביוגרפית שהתמקדה באדם אחד וראו בה ביטול תורה, הרי שמעמדם של קובצי סיפורים על אודות חייהם של גדולי תורה זכו למעמד חיובי הרבה יותר. קמינצקי מביא מגוון של מקורות המציגים באור חיובי את הספרות המפליגה בשבחייהם של גדולי התורה.

אך אין ספק כי מדובר בתופעה חברתית-דתית חדשה, שהתפתחה על רקע תהליכי החילון והמודרניזציה במזרח אירופה בסוף המאה ה-19. תהליכים אלה העמידו את היהודים לראשונה בפני הצורך לקבל הכרעות חברתיות-פוליטיות בשאלות קיומיות, הקשורות למכלול יחסיהם עם החברה הלא-יהודית בתוכה חיו. התשובות המסורתיות נראו כבלתי רלוונטיות למציאות החדשה. הפוליטיקה היהודית, במובן הרחב של מושג זה, הפכה אפוא לתחום אוטונומי שאינו קשור בהכרח לנקודות המוצא של הפוליטיקה המסורתית – הגלות והגאולה. שינויים אלה הביאו לעלייתה של עילית חברתית-פוליטית חדשה – 'המשכילים' – שדחקה את הרבנות המסורתית מן הפוליטיקה. נקודת המוצא של ההתארגנות החרדית הייתה החזרת הרבנים לפוליטיקה. ואולם, הסתגרותם בתחומי התרבות היהודית המסורתית והתעסקותם בלימוד תורה חייבה את הפתרון הפרדוקסלי: לא רק שאין הדבר פוגם ביכולת של הרבנים להנהיג את העם, אלא להיפך, עיסוקם זה הוא שמעניק להם דעת יתירה – 'דעת תורה' המאפשרת להם 'להבין' ו'לראות' עמוק ורחוק יותר מבני תמותה רגילים (פרידמן, 1991, עמ' 106).⁷

ההתלכדות וההתאחדות, ובמיוחד ההסתגרות מאחורי חומות "עולם התורה", אפשרו את הקמתה ושגשוגה של "חברת הלומדים" החרדית (פרידמן, 1991). כחלק מאותה הסתגרות והתבצרות התחזקו בעולם התורה החרדי מגמות של קונפורמיזם וקולקטיביזם אינטלקטואלי וחברתי שהותירו "מקום מועט לפתיחות המחשבה ולמקוריות, בניגוד בולט לשיבות ליטא שלפני השואה" (ברויאר, תשס"ד, עמ' 485-486).⁸ בעוד שהשפעותיה של הליטאיות על החרדיות הישראלית ברורות, ובראשן טביעת דמותן של רובן המכריע של הישיבות, נראה כי כאן ישנה דוגמה להשפעה שכיוונה הפוך, מהחסידות אל החרדיות כולה. החברה החרדית כולה הפכה לקונפורמיסטית יותר וגדולי הדור הפכו במובנים רבים לראשי חצרות חסידיות התובעים ציות מלא ל"דעת התורה" שלהם. כחלק מכך הובלטה ה"אחדות" כערך מרכזי שיבטיח את הישרדות החרדיות.

- 7 עוד על הגורמים להתפתחותה של "דעת התורה" על שלל משמעויותיה ראו: פרידמן (1991, עמ' 104-107), כץ (תשנ"ב, עמ' 19) ובראון (תשנ"ו). בשיחה עם הרב אבישי שטוקהמר, מי ששימש עד לפני כתשע שנים כמוזכיר מועצת גדולי התורה, הוא סיפר כי הרב זלמן סורוצקין, היו"ר המיתולוגי של מועצת גדולי התורה (בשנים הראשונות למדינה), הסביר את ייחודה של מועצת גדולי התורה במילים אלה: "אנחנו מאמינים שיש זכות אבות, 'זוכר חסדי אבות' (מתוך תפילת העמידה, תפילת שמונה עשרה), אנחנו מאמינים שיש זכות הרבים (האדמו"רים להם חסידים רבים), ויש זכות עצמו – מי שיש לו דעת תורה, שהוא תלמיד חכם גדול, לומד כל השנים... ובמועצת גדולי התורה מתאחדים כל השלושה ביחד. כלומר, מי שיש להם אבות גדולים, האדמו"רים שיש להם זכות הרבים, וראשי הישיבות שיש להם את זכות התורה, וכשכל הדעות האלה נמצאות סביב שולחן אחד אז יש סיעתא דשמיא ויש דעת תורה אמיתית".
- 8 חוקרים נוספים עסקו בשינויים שעברו על מעמד הרבנים לאחר השואה, בהם סולובייצ'יק (Soloveitchik, 1994) המתאר את היהדות החרדית בארה"ב. הוא מציין כי כתגובה אל החופש לבחור, שהפך מנת חלקם של היהודים בעידן המודרני, ניסתה היהדות החרדית להפוך מסורות רבות שהועברו עד אז בעל פה למסורות שבכתב, במטרה לסלק את החופש המבלבל הזה מדרכו של המאמין. בהמשך מלהלך זה עלה גם מעמדם של גדולי התורה, המומחים והפרשנים המוסמכים של הטקסטים.

אולם מאז אותן שנים גדלה החברה החרדית מבחינה דמוגרפית והתחזקה מבחינה פוליטית, ועולם התורה הגיע לממדים גדולים יותר מאי פעם בהיסטוריה היהודית. גם ביטחונם העצמי של הפרטים בקהילה גדל. תהליכים אלה הפחיתו בהדרגה את הצורך בשמירה על לכידות ואיחוד מקסימליים מול חברת הרוב הלא חרדית, ואפשרו לתת-הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית לחפש דרכים לבטא את זהותן הייחודית ולענות על צורכיהן השונים (פרידמן, 1991). כך למשל הובלטו בהדרגה ומחדש הזהויות הפרטיקולריות של החצרות החסידיות השונות ושל הזרמים הליטאים.

תהליכי פיצול אלה באו לידי ביטוי במוסדות החינוך, הכשרות, בתי הדין, העיתונות, המפלגות, בהקמתן של מועצות גדולי תורה ונפרדות ובעקבות זאת גם בריבוי "דעות התורה". תהליכים אלה הצטרפו לגורמים נוספים שהחלישו עוד יותר את מעמדה של מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ושל "דעת התורה" שהשמיעה, ובהדרגה הצטמצמו מאוד דיוניה. נוכח הופעת השבועונים והמקומונים החרדיים, שמידת הפיקוח הרבני עליהם הייתה קטנה יותר, הפכה הביקורת החברתית הפנימית ביחס לפוליטיקאים ולממסד החרדי לשכיחה יותר. כך גם הפורומים החרדיים באינטרנט מאפשרים התארגנות חרדית שאינה קשורה בממסד הרבני, ובמובן זה היא חותרת תחתיו ומחלישה אותו. עדות למרכזיותו של האינטרנט בקרב הצעירים החרדיים ניתן למצוא בשגשוגם יוצא הדופן של הפורומים החרדיים ב"הייד פארק – מרכז הפורומים הישראליים", בעיקר "בחדרי חרדים" על אנפיו השונים.

כאמור, לפי התפיסה החרדית, על גדולי התורה "שורה השכינה", בזכותה הם מסוגלים "לראות למרחוק" הרבה מעבר ליכולתם של בני תמותה רגילים. על-פי תפיסה זו, דרגתם הרוחנית של גדולי התורה גבוהה בהרבה מזו של בני תמותה רגילים. שימור הרושם הרוחני והעל-אנושי מחייב הסתרה של המאפיינים האנושיים, הנעלים פחות. שימור רושם שכזה הופך לקשה יותר כאשר צורכיהן החומריים והכלכליים של הקהילות גדלים. הרבנים, בעלי דעת התורה העומדים בראשן של קהילות שונות, מוצאים את עצמם נאלצים להגן על האינטרסים המגוונים של קהילותיהם, ולהיכנס למאבק כוח יצריים שבהם נחשפות תכונותיהם הפחות רוחניות ונעלות.⁹ גורם נוסף שמקשה על שימור מעמדם של הרבנים כנעלים מבחינה רוחנית הוא האינטרנט, שם יכולים גולשים רבים לחלוק את חוויותיהם והיכרותם את הרבנים מבלי להסתכן בחשיפה ובהוקעה חברתית. כך יוצא שלבטיהם, קשייהם והצדדים הפחות מוכרים בחיי הרבנים מופצים ברבים וחושפים את המתח שבין היומרה הרוחנית נטולת הפניות למציאות האנושית המונעת לא פעם על-ידי אינטרסים, דחפים וחולשות אנוש. אל כל זאת ניתן להוסיף גורמים נוספים המערערים את מעמד הרבנים, בהם החשיפה הגוברת לכתביה היסטורית ביקורתית וחלחולו של השיח הליברלי-דמוקרטי אל תוך החברה החרדית (חקק, 2006, עמ' 36-42). עם זאת, ברצוני לטעון כי גורמים אלה מהווים הסבר חלקי בלבד להופעתן של תביעות ליצירת ייצוגים אנושיים יותר של גדולי התורה מדורות קודמים. אנסה כאן לתת הסבר שלם יותר.

9 פרידמן (1991, עמ' 112) מתאר מהלך שכזה כמה שגרם להתפוררותה של מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל.

תמונת המציאות של מערכת החינוך החרדית

אופן תיאור דמויות "גדולי התורה" מהדורות הקודמים נטוע בדיון חינוכי רחב יותר העוסק בשאלה מהי תמונת המציאות אותה נכון לצייר ולהציג בפני המתחנכים. נראה כי אופני התיאור הרווחים מתבססים על התפיסה כי על מנת שמלאכת החינוך תעלה יפה היא צריכה להציג תמונת עולם ברורה ופשוטה שהילד והנער יוכלו לתפסה ולהבינה בקלות. לאחר שהילד הפנים את תפיסת העולם הפשוטה ניתן אולי להפכה למורכבת יותר עם השנים, למרות שנראה כי סוגיה זו כמעט שאינה מעסיקה את כותבי הטקסטים החינוכיים שנבחנו בעבודה זו. לפשטנותה של תפיסת העולם המונחלת יש ביטויים שונים, שאחד מהם הוא האופן שבו מתוארים "אנשי שלומנו". אלה דברים שהרב משה קלצקין¹⁰ כתב בספרו ביני לבני (תשס"ד, עמ' 122) בנוגע לאופן בו ראוי לשלול מילדים עשיית מעשים חמורים:

בעיקרון יש להימנע מלהזהיר ילדים מראש בלשון נוכח מפני עשיית דברים שליליים, שכן בצורה זו אנו נותנים לגיטימציה לאפשרות שכזו. אף בדיבור על מעשה שלילי באופן כללי, כגון אם נשוחח על חומרת אסור הגניבה וההתרעה מפניה, משרדים אנו כאילו אנו חושדים בהם, שהם מסוגלים לכך, ולפחות – כאילו קיימת אפשרות להתרחשות מעין זו אצלם. לכל ילד צריך להיות ברור, שאיננו מעלים על קצה דעתנו כיון כזה, ולכן אין לחטט בשלילה, אלא לשדר אמון מלא: 'אתם צדיקים וטובים, כולכם ישרים והגונים!' תחת שלילת הרע נאמץ לעצמנו את הליל הטוב והחיובי: 'אשריכם שזכיתם להיות ילדי חידר, ילדים של תורה, אשר התנהגותם זכה ונקייה!' דיבורים כאלו, ורק הם ישיגו את מטרותם, יחזקו את ילדינו ויקנו להם ערכי נצח, אשר כי יזקינו, לא יסורו מהם. ההזדמנות לדבר על הרע, לגנות ולשלול אותו בתכלית, היא כאשר משוחחים על מי שאינו שייך אלינו: מספרים על רשעים שהיו אי פעם: על גוי שיכור ובזוי שגנב, וכולם בזו לו וגינו אותו. אצלנו בכלל אין דבר שכזה....

מדברי הרב קלצקין עולה כי דיבור על מעשים שליליים מראש ובלשון נוכח מציג התנהגויות שכאלה כאחת האפשרויות, ובמובן זה נותן לה, במידת מה, לגיטימציה. על מנת להימנע ממתן לגיטימציה שכזו מציע הרב להרחיק את הדיבור על מעשים מסוג זה, ולדון בהם רק ביחס למי "שאינו שייך אלינו", כלומר ביחס ל"אחרים", "רשעים", "גויים" וכד'. דיבור שכזה מייצר ומחזק את תמונת העולם הדיכוטומית שבה "אנשי שלומנו", אנשי המובלעת, הם טהורים וזכים, ואילו החוץ הוא שחור, טמא ומסוכן. אך בעוד שטיעונו של קלצקין מדגיש את ההיבט הקוגניטיבי ומנסים להעלים את עצם אפשרותה של פעולה שלילית מסל האפשרויות המוצבות בפני המתחנך, הרי שכותבים נוספים מציעים הסברים אחרים

10 הרב משה קלצקין, השייך לזרם החסידיירושלמי, הוא מנהלה של רשת תלמודי התורה "זכרו תורת משה", אשר רובם משרתים את הציבור הליטאי ומיעוטם את הציבור החסידי. החסידים הירושלמים לבושים כחסידיים, אך אין להם אדמו"ר או חצר, ובמובנים רבים הם נוהגים כליטאים לכל דבר ועניין.

לנוהג חינוכי זה. הרב אברהם יעקב לוי" (תשס"א, עמ' כד-כה) מדגיש גורמים רגשיים דווקא לבחירה זו, וכך הוא כותב בפרק הדן ב"אוירה החינוכית":

שההורים מראים לילדיהם איך שדרכם צלחה ובעזרת השם רואים ברכה בעמלם ושמחים בהישגיהם ובעזרת השם רואים נחת גם מצאצאיהם ומבטאים תמיד את האושר הגדול שמרגישים כשהבנים נמצאים בסביבתם. וכך גם באופן כללי איך שיד הקדושה על העליונה ועם ישראל חזקים מאוד ועם כל הרדיפות שנרדפים לא הצליחו לכופפם ורוחם עצמה מתעצמת מספר [התורה] וכוח התורה, ומי שהולך בדרכי התורה מצליח, ואלו שניסו דרך אחרת חזרו לדרכה של התורה שהיא מלאה אורה ושמחה ואין כשמחת התורה. הרגשות אלו מושכים את הילד שרואה עצמו חלק מדבר אדיר וחזק, כחלק מדבר מוצלח מאוד, וזה מרומם אצלו את ביטחונו העצמי שגם הוא מוצלח ככל הסובבים אותו. ולכן ראוי להורים להסתיר מילדיהם את כישלונותיהם או כישלונות אנשים ההולכים בתורה ה' רק לשוות תדמית של מוצלחים שמחים ועליונים.

הפעם הנושא הנידון הוא אופן הצגת עולם המבוגרים. על מנת שעולמם של המבוגרים – הלא הם הורי הילדים והנערים – יהווה מוקד משיכה, ראוי, על-פי הכותב, לתארו בצבעים אופטימיים וחיוביים ולהסתיר את היבטיו השליליים. תיאור שכזה יעורר רגשות עזים שימשכו את לבם של הצעירים ויעודדו אותם ללכת בדרכי הוריהם.

גדולי התורה – מבוגרים מושלמים במיוחד

במקרים רבים אופן תיאורם של גדולי התורה והרבנים החשובים מהדורות הקודמים יוצא מנקודות הנחה דומות לאלה שתוארו כאן עד כה. דוגמה לנטייה זו אפשר למצוא בספרו של הרב אברהם יעקב לוי, שם הוא מתאר כיצד ראוי להציג בפני בני הנוער את גדולי התורה מהדורות הקודמים (תשס"א, עמ' סט-ע):

...ואז צריך המחנך להבעיר את רצונו של הנער להשתמש במידותיו כרצון בוראו. התעוררות זו כבר דיברנו עליה שנפש הנער נקשרת ושואפת לנעימות שמחה והצלחה גבורה ותעוזה, ובכל דבר שאנו רוצים שיתרגל ויסתגל אליו אנו צריכים לקשרו לאחד מהרגשות האלו להראות לו את המשיכה והשמחה שיש למתמיד בתורה הקדושה, את העוז והגבורה של מנהיגי התורה התנאים, האמוראים, הראשונים והאחרונים, את הצלחתם הגדולה בעולם הזה, עד כמה שזכו להיחרט ולהיות דוגמה לעולם ועד, את הכבוד שרוחשים להן כל באי עולם וכך בכל מידה ומידה. הנער בד"כ אינו מודע להפרש שבינו לבינם והוא מצייר בדמיונו שגם הוא ממש כמותם ומשתוקק להתדמות

אליהם ובזה מתעוררת הרצון של הנער ומפעילה את מידותיו שכשהוא פועל בהם הם יפעלו כנטיית רצונו הטוב.

לתיאוריהם של גדולי התורה מהדורות הקודמים יש בראש ובראשונה תפקיד חינוכי. הם נועדו להוות מקור להשראה ולחיקוי, ומכאן שעליהם לתאר את "העזו והגבורה" שלהם ואת "הצלחתם הגדולה בעולם הזה". הנטייה לתאר את גדולי הדורות הקודמים כ"גדולים מהחיים" בולטת במיוחד בכתיבה על אודות רבנים מהזרם החסידי, אבל היא דומיננטית מאוד גם בתיאור הרבנים הליטאיים.¹²

הרב קמינצקי (Kamenetsky, 2002), הנמנה בעצמו עם הזרם הליטאי, מבחין בין הכתיבה החסידית על אודות גדולי הדורות הקודמים, אותה הוא מכנה "סיפורי מעשיות", לבין כתיבה היסטורית הנאמנה לאמת. בהקדמה הארוכה לספרו *Making of a Godol* הוא מביא עדויות לקיומן של דעות מנוגדות בין רבנים שונים בנוגע לאופן הנכון והרצוי שבו יש לתאר את גדולי הדורות הקודמים. יותר משקמינצקי דן בהבדלים בין הכתיבה החסידית לליטאית בנושא זה, הוא מראה עד כמה הרבנים הליטאיים עצמם היו חלוקים סביב שאלה זו. הוא מביא את עמדותיהם המנוגדות בנושא של שני אחים, גם הם בעלי שם בעולם התורה. הרב שמעון שווב (Schwab) הגדיר את ההבדלים בין כתיבה היסטורית לסיפורי מעשיות. כתיבה היסטורית צריכה להיות:

Truthful, and unsparing of even the failings of the righteous... a realistic historic picture [will reveal] inadequacies [which will] rightfully make a lot of people angry [and that] no ethical purpose is served by preserving [such a picture]'. He contends that we must 'put a veil over the human failings of our forebears and glorify all the rest which is great and beautiful'. He adds: 'we do not need realism: we need inspiration from our forefathers' (Kamenetsky, 2002, p. xxiv).

מיד לאחר מכן מביא קמינצקי את דברי האח, הרב מרדכי שווב (Schwab), שהסתייג מסיפורי מעשיות, ושבשיחה עם הרב קמינצקי סיפר כי גם הרבי מסאטמר, הרב יואל טייטלבוים, מעולם לא סיפר מעשיות, וכי הוא נהג לומר כי "לא ניתן לחנך באמצעות שקרים". קמינצקי ממשיך ומונה כמה דוגמאות להסתייגותם של גדולי תורה ליטאיים מהסתרת האמת או סילופה במסגרת סיפורים על אודות גדולי התורה. אולם למרות זאת ברור למדי כי נורמות הכתיבה השולטות גם במגזר הליטאי הן שונות, ובמסגרתן נהוג ליפות את המציאות ולטשטש היבטים פחות נעימים בדמויותיהם של "גדולי התורה". כל מה שאינו משרת את המטרה החינוכית אינו רלוונטי ואין להזכירו. אך מהם בדיוק אותם פרטים שעד כה היה נהוג לחשוב כי ראוי להשמיטם ולהשכיחם בתיאור ה"גדולים"?

צמצום הממדים הגשמיים: הנשמה שואפת אל מקורה העליון

אעבור כעת לתיאור המודל התרבותי האידיאלי של החברה החרדית, האחראי במידה רבה על אופן הייצוג של "גדולי התורה" מהדורות הקודמים בביוגרפיות העוסקות בהם. על-פי התפיסה החרדית, ייעודו של האדם, ובמיוחד של האדם היהודי, הוא לשכון בקרבת השם, לפתח את אהבתו אליו ולדבוק בו. אולם הדרך אל אהבת השם היא מורכבת, והיא עוברת דרך הגוף והנשמה הנאבקים ביניהם. הנשמה היא "חלק אלוך ממעל" ועל כן היא קרובה מטבעה אל השם, ואילו הגוף הוא "חומרי ונפרד בטבעו משורשו". בעניין זה כותב רבי משה חיים לוצאטו בספרו "מסילת ישרים" (תשנ"ד, דרך ה' ח"א, פ"ג):

גורה החכמה העליונה שיהיה האדם מורכב משני הפכים, דהיינו – מנשמה שכלית וזכה וגוף ארצי ועכור, שכל אחד מהם יטה בטבע לצדו, דהיינו – הגוף לחומריות והנשמה לשכליות. ותמצא ביניהם מלחמה וכו', ולאדם יכולת להשפיל חומרו לפני שכלו ונשמתו... ואם יניח האדם שינצח בו החומר – הנה ישפיל הגוף ותשפל נשמתו עמו.

הגוף והנשמה הם הפכים קוטביים – האחד שמימי ורוחני והשני ארצי ועכור. לאדם הכוח לבחור בטוב או ברע, כלומר בניצחון היצר הרע, שהוא הגוף הארצי העכור, או בניצחון היצר הטוב, שהוא הנשמה השכלית. בחירה זו היא חיונית למימוש ייעודו הרוחני של האדם. עם בוא האדם לעולם הכוח השולט בו הוא הגוף, ואולם באופן הדרגתי, במיוחד לאחר גיל שלוש עשרה, הצעיר אמור להיאבק בתביעות גופו ולהשליט עליו את נשמתו השכלית, כלומר לבחור בטוב. השקפה זו מוצאת את ביטוייה גם ברורן דרשה מאת הרב נחמן יוסף וילהלם¹³ (תשנ"ג). הספר נכתב כמדריך לבני נוער חרדים בגיל בר מצווה. כבר בפתחה מתאר וילהלם את חשיבותו וגורליותו של היום שבו נערך טקס הברית המצווה, המסמל את המעבר מילדות לבגרות:

...היום הגדול בחייך בו הנך נעשה 'איש' וברידעת, מקבל על עצמך עול תורה ומצוות ומצטרף למקהלות רבבות בית ישראל... אכן, תמה תקופת הילדות, תקופת החינוך וההכשרה בה צעדת יד ביד עם הורייך ובצל כנפם חסית... כיום הזה אתה יוצא לדרך ארוכה רבת סיכויים, אתגרים ומשימות... אך גדול יותר היום שלמחרת בו תתחיל את חיי המעשה, חיי העבודה והיגיעה, להגות בתורה ולשוח בתפילה, לשבור ולעבד את מידותיך, להיאבק ביצר הרע שאינו שובת ממלאכתו....

כמה עמודים לאחר מכן מביא הרב וילהלם ציטוט מהזוהר (זוה"ח דף י', ב'):

13 הרב נחמן יוסף וילהלם הוא איש חינוך מחסידות סלונים, המשמש כמשגיח רוחני בשיבת חזון נחום-יואל בבני ברק. הוא חיבר סדרה של ספרי חינוך שזכו להצלחה בקרב הציבור החרדי הרחב.

עד י"ג שנה עוסק אדם בגופו, בנפש הבהמית, מי"ג שנה ומעלה אם רוצה להיות זכאי, נותנים לו נשמה קדומה עילאה שנחלקת מכיסא הכבוד של המלך....

הרב וילהלם מתאר את הפיכת הילד לאיש כמעבר חד, ללא תקופת ביניים בדמות גיל ההתבגרות. אולם דומה שתיאור זה נועד בעיקר לחדד את חשיבות המאורע בעיני הצעיר. התייחסויות שונות ורבות של רבנים חרדים מצביעות על תפיסה מורכבת יותר של המעבר מילדות לבגרות, לרבות ההכרה בהדרגתיותו של תהליך הריסון, המשטור והמשמוע הפנימי. את ריסון הגוף וההתנהגות בגרסתו החרדית ניתן לפרש גם על-פי משנתה של צ'ודורוב, המתארת את הזהות הגברית כבלתי יציבה, ובעיקר כמצריכה הוכחה תמידית (Chodorow, 1974). רעיונות אלה תואמים במיוחד חברות מסורתיות שבהן הנשים הן שמופקדות לרוב על גידול הילדים. הבן והבת, הגדלים בעיקר במחיצת אדם, מפגימים רבים מדפוסי התנהגותה. מבחינת הבת, הדבר מאפשר בניית זהות נשית בתהליך קל יחסית. מבחינת הבן, הדברים מורכבים בהרבה וחלק מרכזי בהבניית זהותו הגברית כרוך בהתנתקות מדפוסים המזוהים כ"נשיים". על כן זהותו יציבה פחות, ונדרש ממנו שוב ושוב להוכיח כי כבר אינו ילד או אישה. בעוד שצעירים חילונים נדרשים להוכיח את כוחם הגופני ואת יכולתם לעמוד במאמץ ולשאת סבל – אם במהלך הטירונות ואם במבחנים שונים קודם לכן – בחור הישיבה מתבקש להוכיח שוב ושוב בעיקר את מידת יכולתו לרסן ולמשטר את גופו, את תאוותיו ודחפיו ואת רגשותיו. מאחר שהיצר הרע אינו נח לרגע, הצעיר החרדי חייב לעמוד על המשמר ללא הרף פן יאבד את גבריותו.¹⁴ איום זה מלווה אותו גם בהמשך חייו.

על מרכזיותו של המאבק בממדים הגשמיים אפשר ללמוד מדברים שכתב שלמה קרלינסקי, בחור צעיר שלמד בישיבה הליטאית תפרח-תושיה. קרלינסקי נפטר בנסיבות טרגיות ותואר כעילוי לאחר מותו. בני משפחתו הוציאו לאור מבחר מכתביו בספר עב כרס, בו מצויים מכתבי הסכמה מכמה מגדולי הרבנים וראשי הישיבות הליטאיות המשבחים את כתיבתו. כך כותב קרלינסקי באחד ממכתביו (תשס"ד, עמ' ס"ז):

ראיתי ואתבונן כי יושבי חלד לשני מינים ייבדלו. נבדלים זה מזה כרחוק האור מן החושך. אלו 'הטוב', ואלו 'הרע'. אלו יש להם תוחלת ותכלית, ואלו יש להם חידלון ואבדון. היא החלוקה האמיתית, ובלתה אין החלוקות אלא פרי המקרה, הזמן והחברה, או תכונות כל שהם מולדות – שהעניק להם הבורא... המבדיל היחידי בין בני אנוש הוא זה החילוק; כמה הינו גובר במלחמת הרוח והגשם. גבורה זו היא יצירת החיים של האדם. זה 'הוא'... שתחום זה לבדו נתון בידו כבוחר, להשליט הרגש השכלי על הרגש התאוותני...

כל חלוקה שאינה מבחינה בין הגשמי לרוחני הנה שולית. מידת יכולתו של אדם להשליט את השכל על תאוות הגוף היא יצירת חייו הגדולה ביותר, והיא המסווגת את בני האדם על-פי ערכם. תפיסה זו מאפיינת את הספרות החרדית אך היא מובאת כאן באופן מחודד. בהמשך

לכך, וכדי להצליח לבטל את כוחו של הגוף, ראוי לו לאדם להתרחק ככל האפשר מההיבטים הגשמיים של החיים. את מידת הפרישות המתאימה הגדיר הרמח"ל:

כל מה שאינו מוכרח לאדם בענייני עולם הזה, ראוי לו שיפרוש מהם... וכל מה שמוכרח לו מאיזה טעם שיהיה, כיון שהוא מוכרח לו – אם פרש ממנו הרי זה חוטא.

הדברים מתייחסים לא רק לצורכי הגוף שיש להגבילם ככל האפשר – תוך שמירה על תפקודו התקין של הגוף – אלא לכלל עיסוקיו הגשמיים האפשריים של האדם שאינם לימוד תורה וקיום מצוות.¹⁵ וברוח זאת, כל עיסוק בעולם הגשמי שאינו הכרחי לעבודת השם וקיום המצוות נתפס כהצלחת היצר הרע (שלנגר, תשס"א, מ"א). גם רגשות כמו גאווה, כעס ועצלות נחשבים לביטויים שליליים שיש להיאבק בהם, קל וחומר מיניות, תוקפנות וחמדנות. רגשות אלה ואחרים מכונים בשפה הישיבתית "משיכות הלב" או "מידות", ועליהם יש "לעבוד". רובם קשורים ביחסים שבין אדם לחברו, אך חלקם, כמו למשל, מיניות, קשורים גם ליחס שבין האדם לאל.

אולם מלבד הימנעות מ"עשות הרע" באמצעות ריסון ומשטור הגוף והדחפים וצמצום הממדים הגשמיים, התעלותו הרוחנית של הפרט מחייבת גם "בחירה בטוב", כלומר השקעת כל הכוחות בעשיית המצוות ובראשן לימוד התורה. אומדן כישוריו והישגיו של הצעיר החרדי מורכב אם כן הן ממידת הריסון והמשמוע שהופנמה ביחס לגופו כחלק מקיום המצוות והן מההישגים בלימוד התורה. שני משתנים אלה הם בעלי חשיבות רבה במיוחד בתקופת המעבר מהישיבה הקטנה אל הישיבה הגדולה, על-פיהם נקבע הסטטוס החברתי של התלמיד ויחס הרבנים אליו. מודל תרבותי זה מעצב גם את הדימוי הרצוי של גדולי התורה ואת האופן בו הם מוצגים בביוגרפיות העוסקות בהם. גדולי התורה נתפסים כמי שהצליחו לצמצם ולרסן ככל האפשר את נוכחות הממדים הגשמיים בחייהם – הן על-ידי ריסון צורכי הגוף וליטוש המידות והן על-ידי צמצום המגע עם עיסוקים גשמיים בעולם שבחוץ – ולהרחיב ככל האפשר את הממדים הרוחניים בחייהם, על-ידי השתקעות מקסימלית בלימוד התורה ובקיום המצוות.

מלחמתו של החפץ חיים ביצר הרע

כעת אתייחס לקולות החדשים הנשמעים בשנים האחרונות, בייחוד על-ידי מחנכים חרדיים ואלה המבקרים את אופן תיאורם של "גדולי התורה" בביוגרפיות החרדיות. נראה כי ראשון הכותבים שהתייחסו לנושא היה הרב יצחק הוטנר,¹⁶ מחבר הספר פחד יצחק, שבאחד ממכתבי התשובה ששלח לתלמיד ישיבה כתב (איגרת קכ"ח):

15 בגדר זה ייכללו כמובן גם עבודה לצורך פרנסה, עיסוק בצורכי ציבור, שירות צבאי ועוד.

16 הרב יצחק הוטנר (1980-1906) היה ראש ישיבת "רבינו חיים" ברלין בברוקלין, ומחשובי המנהיגים האורתודוקסים ביהדות ארצות-הברית במאה ה-20. בהנהגתו הכריזמטית פרחו וגדלה הישיבה, והפכה לבעלת שם כישיבה שאינה נופלת במאום ממקבילותיה במזרח אירופה. בישיבה שובצו מוטיבים חסידיים וליטאיים, דבר שהתבטא במיוחד בשבתות ובחגים, בהם נהג הוטנר לשלב דרשה תלמודית ופילוסופית בטיש חסידי ובשירה.

רעה חולה אצלנו שכאשר מתעסקים אנו בצדדי השלמות של גדולנו, הננו מטפלים בסיכום האחרון של מעלתם... מספרים אנו על דרכי השלמות שלהם, שעה שאנחנו מדלגים על המאבק הנפשי המתחולל בנפשם. הרושם של שיחתנו על הגדולים מתקבל כאלו יצאו מתחת יד היוצר, בקומתם ובצביונם... הכול מרימים על נס את טהרת הלשון של בעל 'חפץ חיים'. אבל מי יודע על המלחמות, המאבקים, המכשולים, הנפילות והנסיגות לאחר שמצא החפץ חיים בדרכי מלחמתו עם יצרו הרע... התוצאה מזה היא כשנער בעל רוח, בעל שאיפה, בעל תסיסה, מוצא בעצמו מכשולים, נפילות ירידות, הרי הוא דומה בעיניו כבלתי 'שתול בבית השם'. שלפי דמיונות של נער זה, להיות שתול בבית השם, פירושו הוא לשבת בשלוות נפש על נאות דשא של מי מנוחות וליהנות מיצרו הטוב כדרך שצדיקים נהנים מזיו השכינה שעטרתיהם בראשיהם במסיבת גן עדן, ולאידך גיסא, לא להיות מרוגז מסערת היצר על דרך הכתוב של 'במתים חופשי' [תהילים פח, ו] (הוטנר, תשמ"א, עמ' רי"ז).

הרב הוטנר יוצא נגד הנטייה להאדיר את שמם של גדולי התורה ולטשטש את הקשיים שהתמודדו עמם בדרכם מעלה. תיאור חד-צדדי כזה עלול ליצור תסכול בקרב בחורים צעירים בתחילת דרכם הרצופה מהמורות, קשיים והתמודדויות עם יצרים, דחפים ומידות שאין להם זכר בספרות המתארת את חייהם של גדולי הדורות. ראוי לשים לב לכך שהדברים מובאים במסגרת מכתב תשובה לתלמיד. זהו מכתב תשובה אחד מיני רבים, ובקלות היה אפשר לחלוף עליו ללא התעכבות מיוחדת, אולם נראה שהרב הוטנר נגע כאן בסוגיה בוערת, והכותבים שבאו אחריי הפכו אותה למרכזית הרבה יותר. בשנים האחרונות צבר מכתבו פופולריות רבה, ובישיבות רבות נהוג לצלמו ולחלקו בין התלמידים בתקופות המבחנים לישיבות הגדולות.¹⁷

17 פרופ' זאב לב, שהיה תלמידו של הרב יעקב קמינצקי, התייחס גם הוא לסוגיה זו בכתב העת של פועלי אגודת ישראל, המעין: "לאחרונה התרבו ספרים המתארים תולדות חיי גדולי התורה של הדורות שעברו. ספרים אלה כתובים לפי שבלונה אחת ואינפנטילית. הכרתי אישית גדולי הדור רבים של הדור האחרון. מעיד אני שרוב הספרים הללו מלאים אמת מהולים בשקר. הם מתארים שבגיל צעיר הגאון ידע חלק של הש"ס בעל פה, למד בשקידה גדולה. בגיל בר מצווה הוא דרש כבר לפני רבנים וכו'. לא מקבלים שום אבחנה, ידיעה והבנה על פנימיותו ואישיותו של הגדול, על התלכטיותיו או ספקותיו... לאחרונה יצא ספר המתאר את הגר"ם פיינשטיין וצ"ל, ובו כתוב שהרב לא קרא עיתון מעולם. אין אלו אלא דברי הבל... רב אחד מבני ברק כתב לאחרונה... שהחת"ס סופר דיבר יידיש ולא למד מקצועות אחרים חוץ מתורה. תעיד ההערכה שכתב בנו של הח"ס בגרמנית, שאביו דיבר וכתב בגרמנית ולמד מקצועות שונים כגון חשבון ותרבות גרמנית כללית... אלו רק דוגמאות מועטות, ולא החמורות ביותר, של סילוק עובדות חשובות בכונה מעיני הציבור... למה לא יוצאים בקול קורא שהאמת חשובה מכול. את המעוות אי אפשר אחר כך לתקן, שהרי הציבור התורני מתחנך על-ידי פרסומים אלה בדברי שקר. אדם שהתחנך על דברי שקר קשה ליישר את דעותיו" (המעין, לב, ד, תשנ"ב, עמ' 44-49; מצוטט אצל אסף, 2006, עמ' 33-34, הערה 29).

בשנת 1997 התפרסם ספרו של הרב יעקב ב. פרידמן¹⁸ נפש הישיבה, שהיה אחד הספרים הראשונים שעסקו באופן גלוי ופתוח במצוקותיהם של בחורי ישיבות. הרב פרידמן כבר מייחד לנושא פרק שלם שכותרתו "בני הענק ראינו שם?", ובתחילתו הוא מספר (עמ' קי"א-קי"ג):

גאון מגאוני התקופה... הסתופף במשך שבועות אחדים בצלה של ישיבה פלונית. לאחר תקופת התנסות קצרה עזב ושב לבית הוריו. פירושים רבים ומאלפים ניתנו לביאה ולשיבה. וכולם התעלמו מן הפירוש הנכון, שלא נעם לכותבי הביוגרפיות של גדולי ישראל. ההסבר הנכון גונב לאוזני כותב השורות כמעט במחתרת, והוא אומר – שגעוגע לבית אבא, ואופי רגשני וביישני החזירו אותו הביתה... והפרק הזה בא להתריע על המצב, שגם אני בבואי לעורר על הנושא – עושה בלהטי כדי לטשטש את שם הדמות ומקום האירוע. וזה רע. רע משום שהתחנכנו שאדם גדול נולד בתוך רפידה של קדושה ופרישות משוריינת. זה רע משום שהתחנכנו לחשוב שאדם גדול אינו בר געגוע. אף פעם – פשיטא אינו נתון למשברים. הוא כמובן אינו לובש פיג'מה, ואינו מתחבט בקשיי פרנסה... כותב השורות היה עשוי לפרסם ספר משוכב עין, מכל מה שנאסר עליו לכתוב. כל מה שמורחק ומודחק מתחת לצלופן הססגוני... שכפינו בקוצר דעתנו, על דמותם של רבותינו מאירי דרכנו.

המניעים הרגשיים שהובילו את הדמות התורנית הנכבדה לעזוב את הישיבה, לא עלו על דעת כותבי הביוגרפיות שלה או שנתפסו כבלתי ראויים או לא מתאימים עם אופן הכתיבה המקובל על אישים מסוג זה. מדברי הרב פרידמן אנו למדים גם כי תיאור גדולי התורה כדמויות על-אנושיות נעדרות חולשות מקובל גם בכתיבה המכוונת למבוגרים, ואינה מוגבלת לספרות החינוכית המיועדת לבני נוער ולילדים. בהמשך הכתוב מצטט הרב פרידמן את דבריו של הרב הוטנר בנושא, ואז הוא מחליט לאזור עוז ולגלות כי האדם בעל האופי הרגשני שחזר מהישיבה בשל געגועיו לבית אבא הוא לא אחר מאשר "החזון איש", מעצב פניה של החרדיות בישראל.

דברי הרב הוטנר המשיכו לעורר גלים. הרב יחיאל יעקובסון,¹⁹ מהבולטים באנשי החינוך החרדיים, התייחס גם הוא לסוגיה ובהרצאותיו נהג לומר: "צריך להוציא את הרבנים גדולי התורה מחברא קדישא", ברמזו לכך שאופן תיאורם בביוגרפיות החרדיות מביא את הילדים ובני הנוער לידי ייאוש ולמעשה "קובר" אותם חיים. הרב יעקובסון טען בהרצאותיו כי "לא ניתן לחנך באמצעות שקר", והזכיר כי התנ"ך והתלמוד מלאים בתיאורים בלתי מחמיאים

18 הרב פרידמן צמח בעולם הישיבות הליטאי, ונחשב לפובליציסט וסופר פורה המבטא את הלכי הרוח הפנימיים של עולם זה. ספריו הפכו ללהיט בקרב בחורי הישיבות מכל הזרמים.

19 הרב יעקובסון, בוגר עולם הישיבות הליטאיות, עומד בראש ארגון "לב שומע", המטפל בנער חרדי נושר, וכן בראש ישיבה לצעירים בזיכרון יעקב. הוא נחשב כיום למומחה החרדי הגדול ביותר לטיפול בנער החרדי הנושר, לפורך דרך בתחום, ולמי שהביא את הנושא למודעות ציבורית. הרצאותיו המוקלטות נמכרות בריכוזים החרדיים.

על גדולי האומה.²⁰ בספרו שאיפות (תשס"ג) מקדיש הרב יצחק הרשקוביץ²¹ את י"ד עמודי המבוא של ספרו עב הכרס לניפוץ האשליה בדבר דרכם של גדולי התורה. בין היתר הוא מביא אנקדוטות מחייהם של גדולי תורה שונים המעידות על מאבקם עם היצר הרע ועל המאמץ הרב שהיו צריכים להשקיע על מנת להפוך לגדולים בתורה. כך למשל הוא מביא את תשובתו של הגאון מווילנא לתלמידו, המגיד מדובנא, שביקש ממנו את יצרו הרע (תשס"ג, עמ' ג'): "ילדי, שהקב"ה ישמור אותך מהיצר הרע שלי, הוא בוער בי כמו אש!!" בעמ' ו', תחת הכותרת "רוב גדולי ישראל לא היו בעלי כישרונות" הוא מתאר את המאמצים העצומים ואת העמל הרב שהושקעו בדרך להפיכתם של אנשים אלה לגדולי תורה. בעמ' ב' הוא מבהיר:

צדיקים ותלמידי חכמים אינם נעשים כאלה מכוח אותות ומופתים – אלא בזכות עמל רב ויגע ממושך. הם עבדו על המידות, ליטשו אותן והבהיקו אותן – עד שנעשו מאירות כיהלומים, הם עמלו יומם ולילה בלימוד התורה – עד שנעשו גאונים, הם לחמו באותו יצר רע שיש לנו וניצחו אותו, הם הכניעו אותו שוב ושוב – עד שמיגרר אותו, הם נתנסו בניסיונות קשים – ויכלו להם, וכך הם צמחו להיות צדיקים, גאונים, קדושים וטהורים!!

דרכם של גדולי התורה, לפי הרב הרשקוביץ, לא הייתה קלה או שונה מדרכו של תלמיד ישיבה ממוצע. כמו כל אחד אחר גם הם נאלצו להתמודד עם קשיים רבים בדרכם. הכותבים שהוצגו כאן מדגישים כולם בדרכים שונות כי ה"גדולים" של הדורות הקודמים נאבקו ביצר הרע לא פחות ואולי אף יותר מכל בחור ישיבה ממוצע. ואולם, כיצד ניתן להסביר את השינוי ביחסם של המחנכים החרדיים לאופן תיאור הרבנים?

תחרות בין בחורי הישיבות

הנשירה, המהווה איום מרכזי על המובלעת, ממלאת תפקיד מרכזי בעיצוב הספרות החינוכית החרדית של השנים האחרונות. ברבים מספרי החינוך החרדיים שאותם בחנתי מהווה תופעת הנשירה ממוסדות החינוך החרדיים את הקישור המרכזי, הבלעדי כמעט, לנסיבות ההווה. כיוון שספרות זו מתמקדת בחינוכם או בנשירתם של בנים, ראוי לפתוח בתיאור ההתפתחות ההיסטורית של עולם הישיבות החרדיות, הסובל בשנים האחרונות משיעורי נשירה הולכים וגדלים. תיאור זה ישמש כחלק מהרקע להבנת תביעתם של מחנכים חרדיים לייצור אופני ייצוג וזיכרון שונים מאלה המקובלים.

תהליכים מסוימים שעברו על עולם הישיבות החרדיות, ועל החברה הישראלית בכלל, השפיעו על עיצוב הקריטריונים לקביעת כישוריו והישגיו של הצעיר החרדי, והם מהווים רקע חיוני להבנת התרחבות ממדי הנשירה.

20 הדברים הושמעו שוב במסגרת שיחה בין המחבר לרב יעקובסון.

21 הרב הרשקוביץ הוא איש חינוך חסידי. ספרו שאיפות הפך ללהיט בקרב בחורי הישיבות מכל הזרמים.

התחרות על לימוד התורה זכתה מאז ומעולם ליחס אמביוולנטי מצדו של "עולם הישיבות", הן התחרות בין בחורי אותה ישיבה והן בין הישיבות השונות. מצד אחד היה זה עולם שבו התחרות תפסה מקום מרכזי, ולעתים אף נתלו לה ביטויים תוקפניים או אלימים. הישיבות נועדו להצמיח גדולי תורה ומנהיגים רוחניים ומידת הבקאות ויכולת הפלפול של בחור ישיבה היו מאז ומתמיד גורמים המשפיעים על מעמדו החברתי, כולל טיב השידוך והמשרה שיוכה בהם. מבנה חברתי זה היה בין הגורמים המעודדים תחרות. מצד שני תמיד נותר מקום חשוב ללימוד כשלעצמו – מצוות לימוד תורה לשמה – ללא קשר להשיגי הלימוד או שאר התגמולים שהוא עשוי לקבל בעקבות הלימוד.

תהליכי המודרניזציה שעברו על מערכת החינוך המערבית חלחלו אל מערכת החינוך הישיבתית, ובהדרגה היא החלה לאמץ פרקטיקות לקביעת סולם הישגים ולעידוד תחרותיות ומצוינות, כגון מבחנים, פרסים וחלוקה לרמות, גם אם אלה מעולם לא תפסו את קדמת הבמה (שטמפפר, תשנ"ה).²² תהליך זה הואט מאוד, ולעתים אף נעלם כליל, עם תום מלחמת העולם השנייה. היהדות החרדית שלאחר השואה הייתה מרוסקת ומפוררת, ולא זו בלבד אלא שהיא נאלצה להתמודד עם הציונות החילונית ברגעי השיא שלה. על מנת להתמודד עם האיומים החיצוניים החדשים, התאחדו הזרמים השונים (כלל החסידויות השונות והזרמים הליטאיים) סביב הזהות החרדית המשותפת. נראה כי מאמץ רב הושקע בטשטוש החלוקה לתתי-קבוצות על בסיס מאפיינים דתיים ומעמדיים ובניסיון להדגיש את השוויון בין חברי הקהילה. עדות אחת לכך ניתן למצוא בפנייתו של הרב יוסף כהנמן, ראש ישיבת פוניבז',²³ אל החזון איש, הרב אברהם ישעיהו קרליץ, בשאלה אם יוכל להקים ישיבה למצטיינים. החזון איש ענה בשלילה, והסביר שכל תלמידי הישיבות שווים הם וכך צריך להתייחס אליהם. בהודמנות אחרת פנה אליו הרב שלמה לורנץ בהצעה להקים ישיבות לתלמידים ברמות שונות. גם הפעם השיב החזון איש בשלילה, בנימוק כי יש להעניק לכל תלמיד הודמנות שווה להפוך לגדול בתורה, ועל-ידי מיון התלמידים לרמות השונות יתבטל עיקרון השוויוניות (יברוב, 1990, כרך 2, עמ' 40).

נראה כי גם בהשפעת מדיניות זו שגשג עולם התורה החרדי והתרחב. לפי מרדכי ברויאר (תשס"ד), ההיסטוריון של הישיבות, שני עשורים לאחר השואה כבר היו בארצות-הברית ובישראל יותר לומדי תורה משהיו במזרח אירופה לפני מלחמת העולם השנייה. גידולה הדמוגרפי של החברה החרדית והתחזקותה הפוליטית העלו את ביטחונם העצמי של חבריה באופן משמעותי. בהדרגה נחלשה האחדות הפנימית, והזהות החרדית המאוחדת פינתה את מקומה לטובת תת-הזהויות החרדיות הפרטיקולריות. בהדרגה התחדדו גם הבדלים על בסיס מעמד כלכלי. הגידול הניכר במספר הלומדים לווה גם בחששות כבדים בנוגע לאיכותם של הלומדים. כפי שניסח זאת החזון איש, מתווה דרכה של החרדיות בארץ ישראל, הישיבות בזמננו אמנם חיסלו את עמי הארצות אבל עם זאת גם את הגדלות [בתורה]. נראה כי נסיבות אלה הן שהניעו, מאז אמצע שנות ה-80, את הקמתן של מספר ישיבות למצטיינים. במהשך

22 על השפעות נוספות של האוניברסיטאות ומערכת החינוך המודרנית המערבית על הישיבות ראו ברויאר (תשס"ד, עמ' 230).

23 לרב יוסף כהנמן הייתה תרומה מכרעת להתפתחותו של עולם הישיבות המתחדש בארץ ישראל לאחר מלחמת העולם השנייה. בעניין זה ראו פרידמן (1991, עמ' 47).

למגמה זו החלו בשנים האחרונות ראשי ישיבות רבים לשכור את שירותיהם של "מגייסים" או "רשמים" לישיבות. תפקידם של אלה הוא לאתר את התלמידים המצטיינים בתלמודי התורה ובישיבות הקטנות ולשכנעם להצטרף לישיבה עבודה הם עובדים. התעריף הנגבה עליהם נע בין 500 ל-1500 דולר עבור גיוס התלמיד הטוב ביותר בחבורה.²⁴ הקמתן של ישיבות אלה והפעלתם של המגייסים החדשים הן רק חלק ממגוון הפרקטיקות שהתפתחו בעשורים האחרונים במטרה לחדד את התחרות בעולם הישיבות.

חשוב לציין כי המתח בין שוויון למצינות הוא אחת הדילמות החינוכיות והפילוסופיות במערכות החינוך המודרניות במערב (יאיר, 1994). בין שנות ה-50 לשנות ה-70 שלטה ללא עוררין התפיסה לפיה על מערכת החינוך ליצור מסגרות שוויוניות, שיעניקו אפשרויות שוות לכל חלקי האוכלוסייה במטרה ליצור אינטגרציה חברתית. שוויוניות בחינוך נתפסה כדרך היחידה ליצוק בסיס חברתי משותף אחיד להתמודדות עם גלי ההגירה ממדינה למדינה, ההטרונגניות הגוברת של האוכלוסייה במדינות רבות והאינטרסים המעמדיים הסותרים. בשנות ה-80 התהפכה המגמה, ומערכות החינוך בעולם המערבי החלו להדגיש את החתירה למצינות ללא כל התייחסות אל נושא השוויון (יאיר, 1994).

התחזקות התחרות הדגירה והבליטה את קווי הריבוד החברתיים בתוך הישיבות ובין הישיבות. רבים מהתלמידים שמצאו את עצמם ממוקמים בשוליים של הישיבה, ומשום כך גם בשולי החברה, החלו להביע את חוסר סיפוקם מהמצב, ומספר הנושרים גדל במהירות. רבים מאלה שלא מצאו את ייעודם בלימוד התורה הרוחני החלו לחפש תחומי פעילות מתגמלים יותר, לרוב במרחב הגשמי. הספרות החינוכית שהעלתה את התביעה ליצירת ייצוגים אלטרנטיביים של גדולי התורה מהדורות הקודמים הופיעה וצמחה, במיוחד בעשור האחרון, כתגובה לעלייה בממדי הנשירה. יועצים חינוכיים, מחנכים ורבנים שפגשו בני נוער נושרים רבים הפכו רגישים וקשובים יותר לתסכול שאותם נערים חשו ביחס למודלים החינוכיים ה"בלתי אנושיים" שהוצבו בפניהם. חלחולו המתמשך של השיח הפסיכולוגי-טיפולי לחברה החרדית תרם גם הוא להבנת המתרחש בנפשם של הנערים, פחדיהם, עכבותיהם ודחפיהם, ואת הפערים העצומים בינם לבין המודלים החינוכיים המושלמים שהוצגו בפניהם.

כל אחד יכול להיות גדול בתורה

הקריאה לייצוג אנושי יותר של גדולי התורה היא במידה רבה רק הרחבה של טענה בסיסית ונושנה בהרבה, המכוונת קודם כול אל קהילת הלומדים, ולפיה היכולת להפוך לגדול בתורה מצויה בכל אדם, כולל מי שאינם מוכשרים במיוחד. סוגיה זו נדונה בהרחבה בספרות ההדרכה לבחורי הישיבות וללומדי התורה. בהקשר זה מקובל להזכיר את רבי עקיבא, שבמשך שנים לא למד תורה כלל, "לא נולד גאון, ולא היה יחסן, אבל ביום מן הימים הוא התחיל... במסירות נפש עצומה ונוראה השקיע את כל כוחות נשמתו – עד שזכה והגיע להיות התנא

24 נושא זה נדון בעיתונות החרדית, למשל בכתבתו המקיפה של שלמה קוק "הפנקס פתוח והיד רושמת: כך מנהלים ה'רשמים' את המאבק על בחורי הישיבות וילדי החידרנים המצטיינים", בקהילה, י"ד תמוז תשס"ה.

הקדוש 'רבי עקיבא'!!" (הרשקוביץ, תשס"ג, עמ' א). גם דברי הרמב"ם זוכים לאזכורים רבים (רמב"ם פ"ג מהלכות תלמוד תורה ה"א): "כתר תורה – הרי מונח ועומד ומוכן לכל ישראל, שנאמר: תורה ציווה לנו משה מורשה קהילת יעקב – כל מי שרוצה יבוא ויטול". ועל כך מוסיף הרשקוביץ (תשס"ג, עמ' קפ"ז):

כל מי שירצה... בין אם הוא בעל כישרון חלש ובין אם הוא 'עילוי'... לפיכך אף אם נראה לך שנולדת בעל כישרון חלש – יכול הנך להשיג גדלות בתורה ככל בעלי הכישרונות... ולגדול גדול הדור!! כי התורה מחכימה פתי היא – ועל-ידי עמל התורה ולימודה ישתבח אף כישרונך!!²⁵

מציטטים אלה ומרבים אחרים עולה כי היכולת להפוך לגדול בתורה נתונה לכל אחד ואחד, גם לבעלי כישורים מעטים, והיא תלויה אך ורק בדרגת המסירות ובנכונות להתאמץ ולעמול.²⁶ עוד מובטח כי בזכות עמל התורה ישתבח כישרוננו של הלומד. מוכרים בהקשר זה דברי רבי ישראל סלנטר, לפיהם כל ההבדל בין בעל הכישרון הגדול לבעל הכישרון הדל הוא ב"תוספת נר", כלומר בעל הכישרון הדל צריך להשקיע רק עוד קצת כדי להגיע למקומו של בעל הכישרון הגדול.²⁷

נראה כי הניסיון לתאר את הרבנים באור אנושי יותר הוא למעשה ביטוי עכשווי יותר לתפיסות אלה ולרצון לסייע לרבנים להתמודד עם תופעת הנשירה תוך שמירה על המבנה החברתי הקיים. מבנה זה משמעותו שמירה על לימוד התורה בישיבה כמודל הגברי הנורמטיבי היחיד עבור כלל הגברים החרדיים, לפחות למשך מספר שנים לאחר הנישואים. כפי שצינתי, אחת הדרכים המרכזיות בהן מובלעות משתמשות כדי למנוע נשירה היא שימוש בשיח המדגיש את השוויון בין חברי המובלעת. התגברות התחרות בעולם הישיבות הביאה להגברת הריבוד החברתי ולצמצום השוויון, והשיח בו משתמשים הרבנים נועד להתמודד עם קושי זה.

המחנכים והרבנים החרדים, שאת דבריהם שהזכרתי בחלק הקודם, מדגישים את תהליך ההפיכה ל"גדול בתורה", ומתארים אותו כפועל יוצא של מאבק מתמיד ביצרים והתמודדויות עם קשיים ומכשולים בדרך. לדידם, הצלחת התהליך תלויה למעשה רק בנחישותו ובמאמציו

25 מקור נוסף שמרבים לצטט ממנו הוא ספר דברים (פרק ל', פסוקים יא-יד): "כי המצווה הזאת אשר אנוכי מצווך היום לא נפלאה היא ממך ולא רחוקה הוא: לא בשמים הוא לאמר מי יעלה לנו השמימה ויקחנה לנו וישמענו אותה ונעשנה: ולא מעבר לים הוא לאמר מי יעבור לנו אל עבר הים ויקחנה לנו וישמענו אותה ונעשנה: כי קרוב אליך הדבר מאוד ובפיך ובלבבך לעשותו". ובעניין זה כותב הרשקוביץ (תשס"ג, עמ' ל"ה): "ולאלו שאינם מאמינים כי הם מסוגלים להגיע לראש ההר ולהיות מגדולי ישראל, בחושבם כי לא עליהם נאמרו הדברים – אף אנו נאמר כי טעות גדולה בידם... כי כל אחד יכול!!!"

26 רעיונות ברוח זאת מצויים גם אצל וגשל (1982, עמ' ג'-ה') ואצל שוורץ (תשל"ח, עמ' ל"ב, צ"א), אולם אצל הרשקוביץ (תשס"ג) הם בולטים במיוחד.

27 ואילו הרב חיים קנייבסקי כתב בעניין זה כי כל ההבדל בין בעל הכישרון לחסר הכישרון מסתכם בחצי שעה נוספת שעל חסר הכישרון לעמול כדי להגיע למקומו של בעל הכישרון (הרשקוביץ, תשס"ג, עמ' ג'-ד').

של הפרט (למשל, פרידמן, תשנ"ז). הם אינם מזכירים את השפעתם של גורמים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ומשפחתיים על סיכויי הפיכתו של צעיר לגדול בתורה. האפשרות להפוך ל"גדול" עוברת דמוקרטיזציה, כלומר מטופחת האשליה שהיעשות גדול בתורה אפשרית לכול, והתפיסה הרואה בלימוד התורה את המסלול הנורמטיבי והיחיד אף מקבלת משנה תוקף.²⁸ גישה זו צפויה להגביר את מוטיוציית התלמידים, כמו גם את תחושת הכישלון של בעלי הישגים נמוכים, הנוטים להיתפס כעצלנים או כנעדרים רצון אמיתי להגיע לגדולה.

צמצום הגשמיות בהקשר הישראלי

שלל הפיתויים שמציעה החברה החילונית הוא גורם נוסף המקשה על התלמידים לרסן ולמשטר את הגוף בהתאם למודל התרבותי האידאלי של החרדיות. על מנת לאפשר את צמצום הגשמיות בנסיבות שבהן החילוניות נושפת בעורפה (סיון, 1991, 2004),²⁹ החברה החרדית מייצרת "מרחבים מוגנים" בעלי גירויים מאיימים מעטים ככל האפשר. "המרחבים המוגנים" הם חלק ממהלך רחב יותר של הבחנה מתמדת בין טמא לטהור. במרחב המוגן גברים חרדים יכולים להתפנות לעיסוק ברוחני, כלומר ללימוד הגמרא. במסגרת הבחנה זו נבנות דיכטומיות בין ה"ישיבה" המוגנת, הרוחנית והטהורה, לבין ה"רחוב" הטמא, הפרוץ, היצרי והמסוכן.³⁰

28 מתפיסה מיסטית זו נגזרת גם העובדה כי לא ניתן לצפות מראש מיהו התלמיד שעתיד להפוך לגדול בתורה. לתפיסה זו השלכות לא רק לגבי תלמידי הישיבות החרדיות, אלא גם בדיון בנוגע למספרם הרצוי של אברכי הכוללים. כך למשל בעקבות גל הקיצוצים בקצבאות הממשלתיות בשנת 2003 התפרסם מאמר בשבועון החרדי משפחה וכותרתו "הכוללים לאן?". הכותב מציין כי נוכח סדרת הקיצוצים העמוקים יש צורך כי החברה החרדית תיערך בהתאם. הוא מציע להגביה את סף הקבלה לכוללים כך שרק העילויים והמוכשרים ילמדו, ואילו היתר יופנו אל מעגל העבודה. באופן כזה ניתן יהיה גם להעלות באופן משמעותי את מלגות הקיום להן יזכו האברכים שנתורו במוסדות התורה. המאמר עורר תגובות נזעמות מצד חוגים שמרניים ובראשם יתר נאמן. נתן גרוסמן, עורך העיתון מיהר לתאר את ההצעה (19.12.03) לערוך סלקציה כ"דעת בעלי בתים", כלומר דעה של מי שהנו בור. הוא ציטט את הרב שך שקבע כי "אי אפשר לחזות מראש ולקבוע בבטחה מי יגדל בתורה יותר ואי אפשר לקבוע כעת מי ראוי יותר לסיוע ומי פחות". מכאן נגזר הצורך להימנע מסלקציה ולאפשר לכמה שיותר לומדים להתמסר אך ורק ללימודם.

29 גם החברה החילונית השתנתה בעשורים האחרונים. עם היחלשות האידאולוגיות הגדולות התפנה מקום רב יותר לשיח הקפיטליסטי ולתרבות הצריכה המדגישה את הלגיטימיות של צורכי הגוף. גם במסגרת עולם שיח זה הגוף ממושטר בקפידה, אך הפעם מתוך מטרה להפכו למושא לתשוקה רבה יותר.

30 כך למשל מתאר הרב שך (תשנ"ג, עמ' ק"ל) את חשיבותן של הישיבות במציאות בת זמננו: "כיום יש לישיבות תפקיד נוסף, מלבד הרבצת תורה ויראת שמים באשר הן משמשות מחסה בפני הפורענות הממתינה בכל פינה של הרחוב. אנחנו רואים מה שמתרחש בחוץ. האם [בעבר] שמעו יהודים על רציחות והריגות? היום הם מעשים בכל יום. הישיבה היום היא בבחינה של 'פיקוח נפש', הצלת נפשות! הרחוב מבהיל ומפחיד, הישיבה מגוננת על הנפש הצעירה. ברחוב פשטו צורת אדם. בכלל יש ריקנות, ובגללה אינם מרגישים טעם בחיים. רק 'אכול ושתו' כי מחר נמות' (ישעיה כב, יג), וזהו המוטיב של החיים. אם אדם אינו משיג את תאוותו, הוא מוכן גם לרצוח נפש. אפילו את עצמו ואת רעהו הטוב".

אולם מול המאמץ הרב שהשיבות משקיעות ביצירת המרחב המוגן, נערמים בעשורים האחרונים מכשולים הולכים וגדלים. אחד הגורמים המערערים על היציבות והסדר הפנימיים מקורו בשנות ה-50, עת הלימוד בשיבה הפך לנורמה המחייבת את כלל הצעירים החרדים. רפורמה זו אמנם הצליחה לעצור את נשירתם מהמסגרות החרדיות ואת היסחפותם לאידאולוגיה הציונית, אך עצירת הסחף וסגירת כל פתחי היציאה גרמו לכך שגם הבלתי מתאימים ונעדרי הכישרון אולצו להישאר בשיבות, והדבר הביא לתסיסה פנימית (פרידמן, 1991).

גורם מערער נוסף הוא התגברות הביטחון העצמי בקרב הציבור החרדי. בניגוד לקיום היהודי בגולה, החיים במדינה יהודית, גם אם אינה מבוססת על ההלכה, מגבירים את הביטחון בכל הנוגע למגע עם רשויות ומוסדות ממלכתיים כמו גם עם החברה הרחבה הלא-חרדית. לכך מצטרפת גם התחזקותו המתמשכת של הציבור החרדי מבחינה פוליטית, חברתית ודמוגרפית. התעצמות הביטחון העצמי בקרב הצעירים החרדיים פועלת ככוח נגדי מול המאמץ להגביל את צעדיהם של צעירים אלה.

יוצא אפוא שלמרות ניסיונות הפיקוח של הרבנים, שנות הלימוד בשיבה, במיוחד בעשור האחרון, הפכו בהדרגה לבעלות מאפיינים של מורטוריום (Erikson, 1968), שבו נהנים הצעירים החרדים, הרחק מביתם ובטרם נשאו אישה, מחופש יחסי להתנסויות שונות. היציאה הרבה יותר אל המרחב הציבורי של כלל החברה הישראלית מלווה בחשיפה מוגברת לתפיסות חדשות, בהן תפיסות ביחס לגוף. כל אלה עשויים להעצים את הקושי של בחורי הישיבות לרסן את הדחפים הגשמיים, ולהרחיק אותם מהניסיון להידמות למודלים האידאליים של גדולי התורה הניבטים אליהם מהביורגפיות המקובלות. על רקע זה מתחזקת תביעתם של המחנכים החרדיים ליצירת אופני ייצוג וזיכרון אלטרנטיביים ו"אנושיים" יותר.

סיכום ודיון

הבאתי כאן עדויות להתעוררותם של קולות המבקרים באופן חריף את הכתיבה הביורגפית על גדולי התורה מהדורות הקודמים. על מנת להסביר מגמה זו תיארתי את השינויים אותם עוברת החברה החרדית: התגברות המגמות התחרותיות בתוך עולם התורה; גידולה הדמוגרפי והתחזקות ביטחונה העצמי – כל אלה מפחיתים את הצורך בהסתגרות מקסימלית וחושפים את הצעירים החרדיים לשיחים חדשים, מערביים, על אודות הגוף וההיבטים הגשמיים של החיים. שינויים אלה הביאו לחידוד הריבוד החברתי בתוך עולם התורה, ויש להם חלק מהותי ביצירת השוליים החברתיים בעולם זה ובהתרחבות מעגל הנושרים מתוכו. על מנת להתמודד עם תהליכים אלה נאלצים הרבנים לפתח רטוריקה משוכללת ומורכבת. משימתם של הרבנים מורכבת במיוחד נוכח רצונם לשמר את המבנה החברתי המחייב את כלל הגברים ללמוד בשיבה לפחות למשך מספר שנים לאחר נישואיהם, מחד, והעובדה שרק בודדים מבין כל הלומדים עתידים להפוך לגדולים בתורה, מאידך. על מנת להתגבר על המתח הזה מדגישים הרבנים כי גם אם בפועל בודדים בלבד יהפכו לגדולים בתורה, הרי שלפחות האפשרות להפוך ל"גדול בתורה" ניתנת באופן שווה לכל אחד מהלומדים. על רקע דמוקרטיזציה זו של האפשרות להפוך ל"גדול בתורה" – כלומר הניסיון להציג אפשרות זו כפתוחה בפני

כל הצעירים, כולל המתקשים והחלשים – מתחזק הצורך בתיאור שונה ואנושי יותר של גדולי התורה. המחנכים והרבנים החרדיים שאת דבריהם הבאתי כאן קובלים על התיאורים הביוגרפיים המעלימים את קשייהם של הגדולים ואת הנפילות והמשברים שהיו מנת חלקם. השתנות הנסיבות החברתיות מייצרת צורך חברתי בהבניה שונה של זכר גדולי התורה.

לאחר שהבהרתי את הסיבות להתרבותן של התביעות ליצירת תיאורים ביוגרפיים מלאים יותר על אודות גדולי התורה, יהיה מעניין לברר מהם הסיכויים להתממשותן של תביעות אלה וליצירת ביוגרפיות "גדולים" הנאמנות יותר לאמת ההיסטורית? תשובה חלקית לשאלה זו יכולה לספק בחינת גורלם של הכותבים שצוינו בעבודה זו. בעוד שמכתבו של הרב הוטנר (תשמ"א) הפך לטקסט קנוני וספריהם של הרב פרידמן (תשנ"ז) והרב הרשקוביץ (תשס"ג) הפכו גם הם לפופולריים למדי בקרב בחורי ישיבות, הרי שגורל ספרו של הרב קמינצקי (Kamenetsky, 2002) היה שונה בתכלית: הספר הוחרם ומחברו הושמץ ונרדף.

נראה שההבדל טמון בחלקו באופיים של הטקסטים הללו ובתפקיד שיועד להם. ספריהם של הרבנים הוטנר, פרידמן והרשקוביץ, הקובלים על אופן תיאור ה"גדולים" בביוגרפיות על אודותיהם, שייכים לז'אנר ישן של ספרות חינוכית דתית המכוונת לבחורי ישיבות, להוריהם ולמחנכיהם, ושמתקיים בה דיון חינוכי מורכב. ז'אנר כתיבה זה ממשיך ז'אנר ישן מאוד של ספרות המוסר, שעסקה גם היא בחינוכם של לומדי תורה, ועל כן הלגיטימציה שהוא מקבל גבוהה יותר. הביקורת על אופני הכתיבה הקיימים שתולה בתוך דיון חינוכי מורכב שהוא כשלעצמו מהווה לה הצדקה. בניגוד לכך, ספרו של הרב קמינצקי אינו משתייך לז'אנר זה. תחת זאת הוא מבקש לעסוק בהיסטוריה של עולם התורה החרדי ובביוגרפיות של ראשיו, וככזה מעמדו מוטל מראש בספק. קריאתו ליצירת אופני כתיבה חדשים אינה נטועה בדיון חינוכי העוסק במצוקותיהם של לומדי התורה, אלא היא יוצאת מתוך דיון היסטוריוגרפי בשאלת האופנים שבהם רצוי לתאר את גדולי התורה ולעסוק בעברם. מלבד זאת, כפי שהראיתי עם מכתבו פורץ הדרך של הרב הוטנר, כתיבה המזכירה כי גם גדולי הדורות הקודמים נאלצו להתמודד עם יצריהם הפכה למקובלת, אולם הרב קמינצקי לא הסתפק בכך, אלא הוא תיארם כמי שמעדו, נפלו וכשלו, גם לאחר שזכו בהכרה כגדולי תורה.

אולם נראה כי זהו הסבר חלקי בלבד לגורל השונה של הספרים וכותביהם. התאוריה של דגלס (Douglas, 1993) עשויה לשפוך אור נוסף על סוגיה זו. אידאל השוויון בו אוחות המובלעת חופן בחובו גם לא מעט קשיים. אחד מהם הוא הקושי לקבל החלטות בחברה שוויונית לגמרי. על מנת לקבל החלטות ולהתנהל ביעילות יש צורך להעביר מסכויות מסוימות אל דמויות מסוימות, ובכך בעצם לפגוע בעיקרון השוויון. סיון ועמיתים (2004, עמ' 92) מראים כיצד קבוצות מובלעת שונות פותרות סוגיה זו:

בתחום זה של הסמכות בולט אופייה המודרני של המובלעת יותר מאשר בכל תחום אחר. הסמכות מעוצבת כאן בדרך חדשנית למדי. היא מוקנית למספר קטן של פרטים, ומוטב לאדם אחד בלבד. השכלה והכשרה מקצועית יהיו מן הסתם שיקול בבחירת המנהיג או המנהיגים, ואולם הגורם המכריע הוא הכריזמה: אותו קסם על אנושי מיוחד... 'חסד אלוהי' המבדיל את האיש האחד הזה... משאר חברי המובלעת...

במקרה של החברה החרדית התפתח המושג "דעת תורה", המשקף את התפיסה לפיה על ה"גדולים" שורה השכינה והם נהנים מתכונה אישית סגולית (כריזמה), המקנה לדעותיהם ולהוראותיהם תוקף מעבר לכל שיקול הגיוני של בני תמותה רגילים (פרידמן, 1991, עמ' 105). אם כן, על מנת שיהיה ניתן להצדיק את מעמדם המיוחד והלא שוויוני של גדולי התורה הכרחי כמעט לתארם באור על אנושי וכשונים באופן מהותי מיתר בני תמותה. כל ערעור על תיאור זה מועזע את תפיסת העולם החרדית ואת אבני היסוד שלה, ולכן צפוי להיתקל בהתנגדות.

בעבודה נוספת שלה טוענת דגלס (Douglas, 1986) כי על מנת שמבנים חברתיים יוכלו לשמר את עצמם, הם זקוקים למבנים קונגנטיביים שיתמכו בהם, ובהתאם לכך היא מראה כיצד מיונים רבים של העולם ומרכיביו, פעולות ולוגיות ומטפורות מנחות כמו גם זיכרונות והעברת מידע, ניתנים לאדם על-ידי החברה. באותו אופן ניתן לומר כי ההבחנות החרדיות בין בני תמותה רגילים לבין גדולי תורה נחוצות לשימור המבנה החברתי החרדי, והן מעוגנות במטפורות מגוונות שבהן ה"גדול" הוא דמות עליה שורה רוח הקודש. דגלס סוברת כי התגובה הנזעמת שערעור על מיונים אלה גורר נובעת ממחויבות לקבוצה ומחשש מפני ערעור על מוסכמותיה הבסיסיות ביותר.³¹

אם כן, על מנת לאפשר קבלת החלטות יש צורך בדמויות בעלות סמכות וביצירת הבחנות בין בני תמותה רגילים לבין "גדולי הדור". מרגע שנוצרו הבחנות אלה, ועל מנת להצדיקן, יש צורך לטעון אותן במשמעות מיוחדת. במכתב ההחרמה שציטטתי בתחילת דבריי מתוארים גדולי הדור כ"ראשונים כמלאכים" ש"גודל מעלתם והדר כבודם מושרשים בלבבו של כל יהודי ירא ד'". דברים אלה מזכירים את מאמר התלמוד: "אם ראשונים כמלאכים אנו כבני אדם ואם ראשונים כבני אדם אנו כחמורים" (מסכת שבת קיב ע"ב). בהקשר של כתב ההחרמה הדברים מעידים על "ירידת הדורות" ועל השוני הגדול בין דורנו שלנו לבין דורם של אותם "גדולי תורה" משנים עברו. נראה כי ספרו של הרב קמינצקי נתפס כערעור מוחלט על אותן הבחנות בין גדולי התורה לבין בני תמותה רגילים, בזמן שהספרים האחרים מהם ציטטתי רק הדגישו כי איש מגדולי התורה לא נולד עם התואר הזה, וכל אחד מהם נאלץ להתמודד עם אתגרים גדולים עד שהגיע למעמד הנכסף. כותבים אלה לא ערערו על ההבחנה הבסיסית בין

31 טענות ברוח זו עולות גם מעבודתה של גרינפילד (2004, עמ' 40-41), הדנה בתפיסת העולם ובתפיסת האדם של חברות מסורתיות או מסורתיות למחצה, כולל החברה החרדית. לדבריה, בחברות אלה העולם נחווה "כהתנסות אונטולוגית ישירה הנתונה לאדם באורח ראשוני, ואין היא מודעת כלל לעובדת היותה היא עצמה תיאוריה של בני אדם על העולם... בלא להיות מודעת לפעילותה הלשונית והאפיסטמולוגית". נקודת מבט זו, הנעדרת רפלקטיוויזיות, היא בעלת השלכות מרחיקות לכת, לפי גרינפילד. בראש ובראשונה היעדר ההיבט הרפלקסיווי מסיט את כל תשומת הלב אל החוץ, אל הממד האונטולוגי ואל מיון ה"יש" שבעולם. אך על מנת שלמיון האובייקטים והתופעות בעולם יהיה תוקף יש צורך להטעין אותם במשמעות, ולכן (עמ' 70) "אין פלא שההבדלים בין האובייקטים המעניקים טעם למיון ותוקף לסדר הקוסמי נתפסים כ'מהותיים', אונטולוגיים, הכרחיים, קריטיים ונעוצים בגוף האובייקט עצמו...". על כן, כל ניסיון לטשטש הבדלים, פערים, מרחקים וליצור קרבה בין אובייקטים שונים חזקה עליו שיתקל ב"חרדה אונטולוגית" ותחושת "סוף העולם". מכאן, על-פי גרינפילד, החשיבות העצומה להבחנות הנתפסות כמהותניות, למשל, בין יהודים לגויים או בין נשים לגברים. מכאן גם התגובה הנזעמת המתלווה לכל ניסיון לטשטש הבחנות אלה.

“הגדולים” לבין בני תמותה רגילים, אלא ציינו כי בזכות העמל והיגע הצליחו אותם “גדולי תורה” להתעלות ולהפוך לאנשים נעדרים כל דופי ומורמים מעם. בספרו של קמינצקי, לעומת זאת, מובאות עדויות לליקויים כאלה ואחרים בהתנהגותם של כמה מגדולי התורה בבגרותם ובזקנתם. קמינצקי גם מסביר את בחירתו זו (Kamenetsky, 2002, pp. xxx-xxix):

When presenting facts about great Torah personalities, unusual as they may be, we never can determine unequivocally that they demonstrate weaknesses and faults; being that they may be an expression either of unusual positive qualities or of common human weaknesses, we opt for the former when representing great personalities. In summary, we cannot judge and evaluate the individual acts of torah personages of former generations – nor for the same reason can we resolve our problems in the particular ways they resolved theirs... Yet there is much for us to learn from them: not perfection – which needs no model and which everyone must try to achieve in accordance with his own personality – but their motives and ideals, their truthfulness and wholesomeness, their charity and love of Torah. These serve as beacons on the path of our lives.

נראה שהרב קמינצקי מסתייג מהנטייה שלנו לפרש אלמנטים מסוימים בהתנהגות ה“גדולים” כשליליים. ייתכן, הוא מרמז, כי מפאת קוצר ראותנו אנחנו נוטים לפרש כשלילי מה שהוא בפועל התנהגות או תכונה חיובית, גם אם היא פחות מקובלת ומוכרת בהקשר של אותן דמויות. קמינצקי גם מבהיר כי מה שעלינו להבין בנוגע לגדולי התורה אינו את שלמותם – וייתכן שמשום כך גם לא הכרחי להמשיך ולתארם כך – אלא את מניעיהם, את הערכים שלהם ואת המלאות של עולמם. תיאור שכזה מערער על תפיסת העולם החרדית, שאחת ההבחנות המרכזיות בה היא ההבחנה בין “גדולי התורה” לבני תמותה רגילים. ערעור שכזה נחוות כמזעזע את תפיסת העולם החרדית ועל כן הוא מעורר תגובות כה נזעמות. קשה לנבא כיצד ישפיעו תהליכים אלה על הכתיבה ההיסטורית החרדית העתידית, אך אפשר להניח כי המחנכים יאלצו להמשיך להסתפק בפתרונות כגון חלוקת מכתבו הביקורתי של הרב הוטנר כמשקל נגד לכתיבה הביוגרפית במתכונתה הנוכחית.

מקורות

- אסף, ד' (2006). נאחז בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- בראון, ב' (תשנ"ו). דעת תורה ואמונת חכמים בהגות החרדית. עבודת גמר לתואר שני בחוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- (תשס"ה). דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים. בתוך י' אמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שבייד (עמ' 537-600). ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי הרוח, המכון למדעי היהדות.

- ברויאר, מ' (תשס"ד). אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- (תשס"ד). גידולו של גדול. המעיין, מה, ב', 81-86.
- ברטל, י' (1984). "זכרון יעקב" לר' יעקב ליפשיץ: היסטוריוגרפיה אורתודוקסית? מלאת, ב', 409-414.
- (1998). "הידיעה והחוכמה האמיתית": קווים להבנת ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית. זמנים, 64, 4-14.
- גרינוולד, י"מ (תשנ"א). עצות והדרכות: מיוסדות על מכתבי מרן הגר"י קניבסקי. מונסי: תורה גראפיק.
- גרינפילד, צ' (2004). המיתוס של הסובייקט: דמוקרטיה כתאוריה מסדר שני על האדם והעולם. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- דסלר, א' (תשט"ו). ספר מכתב מאליהו. כרך א'. לונדון: הוצאת חבר תלמידיו.
- הוטנר, י' (תשמ"א). ספר פחד יצחק. ניו-יורק: מוסד גור-אריה.
- הרשקוביץ, י' (תשס"ג). שאיפות. ירושלים: הוצאת המחבר.
- וגשל, ש' (1982). אורחות ישרים וספר לבן ישיבה. גייטסהד: הוצאת המחבר.
- וילהלם, נ"י (תשנ"ג). דורון דרשה. ירושלים: מכון דרוש נוי.
- חקק, י' (2005). רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- (2006א). גברים בשחור: מסע אל נבכי הפוליטיקה הישראלית – גברים חרדיים בתנועת הליכוד. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- (2006ב). הגוף החרדי חוזר מגלות: מעברים בין הישיבה, הצבא, העבודה והפוליטיקה. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יאיר, ג' (1994). הדיאלקטיקה שבין שוויון חברתי למציאות: תרומת הרקע החברתי של הורים להישגים לימודיים של תלמידים בכיתות פורמאליות. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יברוב, צ' (1999). מעשה איש: תולדות חייו והנהגותיו של רבינו אברהם ישעיהו קרליץ בעל החזון איש. בני ברק: חמו"ל.
- ירושלמי, י"ח (תשמ"ח). זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי. תל-אביב: עם עובד.
- כ"ץ, י' (תשנ"ב). ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה. ירושלים: מאגנס.
- לוי, א"י (תשס"א). אני והנער: הנער ודרכו במעבר מקטנות לגדלות גיל הבר מצווה. ירושלים: הוצאת המחבר.
- לוצאטו, מ"ח (תשנ"ד). מסילת ישרים. ירושלים: מכון אופק.
- סיון, ע' (1991). תרבות המובלעת. אלפיים, 4, 45-98.
- סיון, ע', אלמונד, ג"א ואפלבי ס"ר (2004). קנאות רתית מודרנית: יהדות, נצרות, איסלם הינדואיזם. תל-אביב: מרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה.
- פרידמן, י' (תשנ"ז). נפש הישיבה: שיחות נפש גלויות על עולמו של בן הישיבה. ירושלים: תורת חיים.

פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קלצקין, מ' (2004). ביני לביני: הדרכה מעשית בחינוך ילדים, חלק ב'. ירושלים: הוצאת המחבר.

קרלינסקי, נ' (1998). היסטוריה שכנגד: על אגרות החסידים מארץ ישראל. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

קרלינסקי, ש' (תשס"ד). ספר האדם בעולמו. ירושלים: הוצאה פרטית.

רובין, נ' (1997). קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

שוורץ, י' (תשל"ח). בן תורה וישיבה: לקט ענייני הדרכה וייעוץ. ירושלים: ישיבת 'דבר ירושלים'.

שטמפפר, ש' (תשנ"ה). הישיבה הליטאית בהתהוותה. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שך, א"מ (תשנ"ג). הדרכה לבן ישיבה: מכתבים ומאמרים. בני ברק: הוצאת תלמידי הרב. שלנגר, מ' (תשס"א). ספר "שערי גדולה". ירושלים: הוצאת המחבר.

שפירא, ק' (תשנ"ב). חובת התלמידים. תל-אביב: ועד חסידי פיאסצנה.

מחבר לא ידוע (תשס"ב). סולם של עליה: פרקי הדרכה לבן תורה. ירושלים: ארגון בני הישיבות "מחשבה אחת של מוסר".

- Chodorow, N. (1974). Family structure and feminine personality. In: M. Z. Rosaldo & L. Lamphere (Eds.), *Women, culture and society* (pp. 43–67). Stanford: Stanford University Press.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Douglas, M. (1986). *How institutions think*. London: Rutledge.
- (1993). *In the wilderness: The doctrine of defilement in the book of numbers*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Kamenetsky, N. (2002). *Making of a Godol: A study of episodes in the lives of great Torah personalities*. Jerusalem: Hamesorah Publishers.
- (2003). *Anatomy of a ban: The story of the ban on the book "Making of a Godol"*. Jerusalem: Private Printing Publishers.
- Rubin, N. & Admiel K. (1997). The clothing of the primordial Adam as a symbol of apocalyptic time in the midrashic sources. *Harvard Theological Review*, 90(2), 155–174.
- Satlow, M. L. (1996). Try to be a man. *Harvard Theological Review*, 89(1), 19–41.
- Soloveitchik, H. (1994). Rupture and construction: The transformation of contemporary orthodoxy. *Tradition*, 28(4), 64–130.